

Metamorfose in crematoriumarchitectuur

Terreinverkenning van recente ontwikkelingen
op het gebied van vormgeving
van een nieuw algemeen basaal-sacrale ruimte

Masterscriptie Christendom en Islam

Faculteit Geesteswetenschappen, Departement Cultuurwetenschappen
van de Universiteit van Tilburg, december 2011

Referent: **Prof. dr. H.L. Beck**
Co-referent: **Prof. dr. P.G.J. Post**

Student: **L. Cramwinckel**
Studentnr: **131672**

Metamorfose in crematoriumarchitectuur

Terreinverkenning van recente ontwikkelingen
op het gebied van vormgeving
van een nieuw algemeen basaal-sacrale ruimte

Laura Cramwinckel

INHOUD

1 Inleiding / 5

- 1.1 Het crematorium: een lastige bouwopgave / 5
- 1.2 Crematie en crematoriumarchitectuur in Nederland (1913-2000) / 6
- 1.3 Ontwikkelingen in sociaal-culturele context: dood, ritueel en religiositeit / 8
 - 1.3.1 Dood en ritueel in de marge (1960 - 1990) / 9
 - 1.3.2 Dood en ritueel in ervaring (1990 - heden) / 9
- 1.4 Architectuurkritiek en de vraag om bezieling en sfeer / 11
- 1.5 Probleem-, doelstelling en methodiek / 12

2 Zes casusomschrijvingen: herinrichting en nieuwe architectuur (2002 - 2011) / 15

- 2.1 Crematorium Tilburg en Omstreken (Restyling 2003 - 2011) "warm en gastvrij" / 16
- 2.2 DELA crematoria (Restyling 2005 - 2010) "metamorfose, emotie en troost" / 21
- 2.3 Yarden Crematorium Slangenburg (Restyling 2011) "feeling environment" / 25
- 2.4 Crematorium Haarlem door DOK architecten (2002) "rite, ruimte en realiteit" / 28
- 2.5 Crematorium Meerbloemhof door KBNG architecten (2006) "symbolische huid" / 32
- 2.6 Crematorium Heimolen door Claus en Kaan (2008) "tussen hemel en aarde" / 35

3 Casusvergelijking van crematoria: een taxonomie van rituele ruimtes / 38

- 3.1 Het entreegebied / 38
- 3.2 De ontvangst- en wacht ruimtes / 42
- 3.3 De aula / 45
 - 3.3.1 Beslotenheid met spirituele lichtsfere / 45
 - 3.3.2 Openheid met groene natuurbeleving / 47
 - 3.3.3 Reconfiguratie van de ceremonieruimte / 51
- 3.4 De ovenruimte / 53
- 3.5 De koffiekamer annex uitvaartlounge / 58

4 Analyse: sacrale noties en rituele kwaliteiten / 60

- 4.1 'Resacralisering' van het crematorium? / 60
 - 4.1.1 De basaal-sacrale dimensie en terugkeer van symboliek / 60
 - 4.1.2 Ambigüiteit en gradaties in sacraliteit / 62
- 4.2 Rituele competenties, routing en experiment / 64
 - 4.2.1 Rite de passage en processie / 64
 - 4.2.2 Het gebouw als drager van een rituele route / 65
 - 4.2.3 Ritueel experiment: een sprekend afscheidsgebaar bij de oven? / 66
 - 4.2.4 Kanttekening toe-eigening / 68
- 4.3 Individu en gemeenschap, communitas en café / 69
 - 4.3.1 Verbondenheid tijdens de afscheidsdienst / 69
 - 4.3.2 Samen eten en vieren / 70
 - 4.3.3 Een uitbreiding van betekenis / 71

5 Besluit / 72

6 Literatuur / 73

1 Inleiding

Nederlanders kiezen sinds 2003 vaker voor cremeren dan begraven. Bij gevolg vormen crematoria steeds meer de centrale setting voor het afscheid van de overledene. Het merendeel van de crematoria lijkt echter niet te beantwoorden aan de contemporaine behoefte van Nederlanders aan verpersoonlijking, bezinning en emotionele sensitiviteit met betrekking tot de laatste groet aan de dode: crematoria worden bekritiseerd als zijnde 'kille en onpersoonlijke' oorden. Nabestaanden willen op een sfeervolle plek en in een sfeervolle entourage op een hen passende wijze afscheid nemen van hun dierbare. Zij blijken in toenemende mate behoefte te hebben aan het crematorium als (spi)rituele ruimte.

Deze constatering roept twee vragen op die het uitgangspunt van deze scriptie vormen.

- (a) Welke ontwikkeling(en) heeft/hebben er in de Nederlandse samenleving plaats gevonden ten gevolge waarvan 'traditionele' crematoria niet meer als toereikend worden ervaren?
- (b) Op welke wijze(n) wordt er in de eigentijdse crematoriumarchitectuur en -inrichting op deze ontwikkeling(en) gereageerd?

Bij beantwoording op deze vragen vertrek ik vanuit de premisse dat crematoriumarchitectuur in materiële zin gestalte geeft aan maatschappelijke ideeën omtrent (omgang met) de dood, ritueel en noties van religiositeit. Veranderingen in bouwstijl, inrichting of stedenbouwkundige context zijn nooit 'slechts' het gevolg van designtrends, maar weerspiegelen tevens de sociaal-culturele tijdgeest. Om te komen tot de actualiteit en mijn vraagstelling wordt in deze inleiding kort de evolutie en context van crematie en crematoriumbouw in Nederland omschreven.

1.1 Het crematorium: een lastige bouwopgave

Na een lange afwezigheid - onder invloed van het christendom was begraven meer dan duizend jaar de norm - werd eind negentiende eeuw het cremeren opnieuw geïntroduceerd in de Westerse cultuur. In een tijd gekenmerkt door industrialisering en modernisering bood de innovatieve procedure van crematie de samenleving de mogelijkheid om op snelle en effectieve wijze de ontbinding van lichamen te regelen. Met de komst van crematie ontstond de vraag naar een nieuw gebouwtype. Men vroeg zich af hoe de aard en vormgeving van dit nieuwe gebouwtype te classificeren: is het een fabriek, theater of kerk/tempel?¹

In Europa was direct sprake van een meervoudig functioneel gebruik: de crematielocatie was tevens een plek waar door nabestaanden afscheid werd genomen.² Aldus oversteeg het crematoriumgebouw het louter technische van verbranden en gelijktijdig was het iets anders dan een kerkgebouw. De seculiere voorvechters uit de begintijd experimenteerden er op los. Dikwijls realiseerden ze monumentale bouwwerken, uitgevoerd in een keur van (ecclesiale) neostijlen, waarin op geabstraheerde wijze de patstelling met de dood werd gethematiseerd. Van visuele ontwijking wat betreft de functie van cremeren was ook sprake: de hoge schoorstenen werden dikwijls gecamoufleerd als klokkentorens waardoor de crematoria op kerken leken.³

In de twintigste eeuw, wanneer crematie gemeengoed wordt, droogt de verbeeldende expressie grotendeels op. Het modernisme neigt ernaar de dramatiek en het mysterie van de dood te minimaliseren. In combinatie met een versoberde omgang met sterven en de dood, is er veel onzekerheid over de gewenste vormgeving en expressie. Edwin Heathcoate beschouwt het design van crematoria uit de vorige eeuw als 'largely a field of tragically wasted opportunities.'⁴

¹ Zie lemma 'crematorium' in: Douglas J. Davies en Lewis H. Mates, red., *Encyclopedia of Cremation* (London: Ashgate, 2005), 143-146.

² Dit is niet vanzelfsprekend want in Amerika staat de plek van de feitelijke crematiehandeling geheel los van de ceremoniële afscheidsviering. Het crematoriumgebouw functioneert daar slechts als technische faciliteit en heeft aldus geen enkele rituele functie voor nabestaanden.

³ Hilary J. Grainger, *Death Redefined: British crematoria - history, architecture and landscape* (Reading: Spire Books, 2005), 47-75.

⁴ Edwin Heathcoate, *Monument Builders: Modern Architecture and Death* (Chichester: Academy Editions, 1999), 38.

In het crematorium komt een complex aantal culturele issues en belangen samen, wat de vertaling naar een geslaagd gebouw lastig maakt. Crematie op westerse wijze kent geen architectonische precedent en er is geen overkoepelend referentiekader of traditie voor het crematieritueel, zoals wel het geval is bij begraven. De (christelijke) begrafenisliturgie staat immers in een lange geschiedenis. Men is vertrouwd met de symboliek en ruimtelijke handeling van de 'teraardebestelling'. Dit is niet het geval bij crematie. Al zijn aan 'vuur' veel louterende kwaliteiten toe te schrijven, de act van lichaamsverbranding kent in het Westen geen breed gedragen kader van zingevende symbolisering. De ontwikkeling van crematie als alternatieve vorm van lijkbezorging betekent een geheel nieuwe wijze van architectonisch vormgeven aan het verloop van de plechtigheid, ofwel: de laatste gang van de overledene. Aan het nadenken over een nieuw ritueel wordt echter maar mondjesmaat gehoor gegeven. De seculiere context en pluriformiteit van de moderne samenleving verhinderen het ontstaan van een uitgesproken ideaaltype.

Volgens Hilary Grainger, Britse architectuurhistorica die in 2005 een overzichtsstudie van Engelse crematoria heeft gepubliceerd, is het crematorium bij uitstek een ambigue en paradoxaal gebouw: 'At once utilitarian and symbolic, religious and secular, crematoria remain fraught with complexity'.⁵ Enerzijds moet het crematorium voldoen aan de technische functie van lijkverbranding, anderzijds heeft het crematorium een symbolische en ceremoniële functie. Ze moet voorzien in een betekenisvolle omgeving voor het viertje van afscheid. Het 'hart' van het designproces ligt volgens Grainger in het bijeenbrengen van de uiteenlopende godsdienstige en seculiere rituele wensen van de pluriforme doelgroep.⁶

In de Nederlandse ontwerppraktijk in de jaren vóór 2000 staan veelal pragmatische en economische motieven op de voorgrond. Het crematorium schiet te kort in de rituele en emotionele functie, althans wat betreft de ervaring van de contemporaine samenleving.

1.2 Crematie en crematoriumarchitectuur in Nederland (1913-2000)

De ontwikkeling van cremeren kwam in Nederland zeer traag op gang. Deels had dit te maken met tegenstand van kerkgenootschappen en hun grote invloed op het politieke leven en de samenleving.⁷ In tegenstelling tot de rest van Europa heeft het tot 1955 geduurd voordat crematie door de Nederlandse wet gelegaliseerd werd.⁸ Pas in 1968 maakte de Begrafeniswet plaats voor de Wet op de Lijkbezorging waarin crematie werd gelijkgesteld aan begraven. Vijf jaar daarvoor had ook het Vaticaan kenbaar gemaakt geen overwegende bezwaren meer tegen cremeren te hebben.⁹ Nu er geen wettelijke of religieuze bezwaren meer tegen crematie waren, kozen geleidelijk aan meer mensen voor crematie.

Bedroeg het landelijke percentage crematies in 1960 nog slechts 4%, in 1970 was dit percentage al opgelopen tot 14%. In het decennium daarna nam de populariteit toe tot 35% (1980), 44% in 1990, en in 2003 overtrof het aantal crematies voor het eerst het aantal begrafenissen. Volgens de laatste cijfers uit 2010 staat de ratio van crematie tot begraven in Nederland op zo'n 57% tot 43%.¹⁰

Ondanks het gebrek aan legale status opent het eerste crematorium van Nederland haar deuren in 1913, op de particuliere begraafplaats Westerveld in de gemeente Velsen, Noord-Holland.¹¹

⁵ Grainger, *Death Redesigned*, 22.

⁶ Ibid., 26.

⁷ Irma Franke, *Crematie in Nederland 1875 - 1955: De Vereniging voor Facultatieve Crematie en de Wet op de Lijkbezorging* (Wageningen: Stichting Matrijs, 1989), 78.

⁸ Ter vergelijking: Italië was het eerste land in Europa waar crematie officieel werd vrijgesteld in 1876, daarna volgden Duitsland (1878), Groot-Brittannië (1884) en Frankrijk (1886).

⁹ In 1963 hief paus Paulus VI de verbodsbepalingen op uit 1886, waardoor lijkverbranding niet meer in strijd werd geacht met de lichamelijke opstanding. Katholieken mochten nu vrij kiezen tussen begraven of cremeren.

¹⁰ Crematiecijfers en percentages worden verzameld door de Landelijke Vereniging van Crematoria (LVC). www.lvc-online.nl/actueel-details/crematiepercentage-in-2010-naar-57.

¹¹ De feitelijke ingebruikneming van het crematorium vond plaats op 1 april 1914 met de lijkverbranding van dr. C.J. Vaillant, één van de oprichters van de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie. Dit lokte een proefproces

Het crematorium kwam tot stand op initiatief van de 'Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie', een Haagse vereniging van progressieve denkers bestaande uit vrijmetselaars, liberalen, juristen en artsen. Zij pleitten al sinds 1874 voor een seculier alternatief op het in hoge mate door de christelijke kerk gemonopoliseerde begraven. In een tijd van prille modernisering, gekenmerkt door een groeiend geloof in (technische) vooruitgang, wetenschap en rationalisering, zagen zij lijkverbranding vooral als een meer economische, ethische en hygiënische wijze van lijkbezorging. In de propagandastrijd werd crematie ook wel aangeprezen vanwege de 'puristische schoonheid' van lijkontbinding door vuur, in tegenstelling tot 'het afgrijselijke proces' van aftakeling in het graf.¹² In de periode tot aan de bouw van het crematorium in Velsen werden de leden van de vereniging gecremeerd in het crematorium te Gotha in Duitsland.

Bij de keuze voor een geschikte bouwvorm ging veel aandacht uit naar een hoogwaardige uitdrukking, symboliek en ritueel. Dit allereerste Nederlandse crematorium, gesitueerd op een duintop en omgeven door bossen, werd gebouwd in een monumentaal sacrale bouwstijl. De neoklassieke koepel en de glas-in-loodramen gaven een gewijde sfeer aan de kapelachtige ceremonieruimte en door een ingenieuze liftconstructie daalde de kist uit het zicht naar de ovenruimte op de benedenverdieping. Hiermee bootste men de handeling na van het begraven.

Veertig jaar na Velsen verrees een tweede crematorium te Dieren (1954) en een derde in Groningen (1962).¹³ Het type architectuur is ditmaal sterk beïnvloed door de Moderne Beweging met de nadruk op zakelijke vormgeving waarbij de functionele elementen van gebouwen domineren. Abstractie en het gebruik van industriële materialen zoals beton en staal zijn kenmerkend, evenals nieuwe bouwmethoden als montagebouw en standaardisatie. Door sommigen wordt deze ontwerpaanpak ook wel beschouwd als de meest geëigende uitdrukking voor het 'moderne' cremeren met de nadruk op snel en efficiënt handelen. Een rationele omgang met de dood bleek passend bij de op wederopbouw en economische vooruitgang gefocuste maatschappij van na de Tweede Wereldoorlog. Aandacht voor rouw en sterven komt in de marge te staan. De uitdrukking van deze crematoria was er hoe dan ook een van functionele esthetiek. De gebouwen bezaten een zekere allure en ze werden met aandacht vormgegeven en in het landschap geïntegreerd.

Was tot 1970 het aantal crematoria in Nederland nog op één hand te tellen, na de jaren zeventig komt er een explosieve groei op gang. Deze crematoria zijn te herkennen aan een typische jaren zeventig (en tachtig) bouwstijl van geschakeerde blokkendoosvolumes en sober baksteen-metselwerk, gebouwd volgens een eendimensionaal, rationeel en introvert stramien. Dit resulteerde in een buitengewoon alledaagse beeldkwaliteit. Het leverde een blauwdruk op die bepalend zou blijken voor de komende decennia. Tussen 1970 en 2000 zijn circa veertig crematoria gerealiseerd in een als 'neo-modern' geclassificeerde bouwstijl.¹⁴

Na de wettelijke gelijkstelling van crematie in 1968 werden er in eerste instantie vooral grote crematoriumcomplexen gebouwd met een streekfunctie. Het waren in de volksmond 'fabrieksgebouwen', waar uitvaarten aan de lopende band werden uitgevoerd. Vanaf begin jaren tachtig werden de crematoria kleinschaliger van opzet vanwege de gewenste spreiding over heel Nederland. Gemeentelijke instanties en particuliere verenigingen raakten nu ook betrokken bij de bouw.

uit door justitie, met als resultaat dat cremeren vanaf dan politiek zou worden gedoogd. Zie: Wim Cappers, *Vuurproef voor een grondrecht: Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie 1874 - 1999* (Zutphen: Walburg Pers, 1999), 140-143.

¹² Van 1880-1930 voert de vereniging een agressief reclamebeleid. In pamfletten, affiches, lezingen en publicaties worden de tegenstellingen tussen cremeren en begraven stevig tegen elkaar uitgespeeld. Zie: Cappers, *Vuurproef voor een grondrecht*, 198 - 203. Zie ook: Midas Dekkers, *De vergankelijkheid* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 1997) 170-173.

¹³ Het merendeel van de hier opgetekende informatie over de historie van Nederlandse crematoriumarchitectuur komt uit: M.H. Adams en C. Schrauwen, *Ontwerpthema Crematie* (Delft: Publikatiebureau Bouwkunde TU Delft, 1992).

¹⁴ Classificatie overgenomen uit: R.N. Hulsman en M. Hulsman, *Bouwen op de grens (deel zuid): Gids voor de funeraire architectuur in Nederland, Limburg - Noord-Brabant - Zeeland* (Rotterdam: Uitgeverij Ger Guijs, 2008).

De bemoeienis van de architect was beperkt en de verbeeldingskracht leek niet verder te reiken dan een zogenaamd 'piëteitsvol' decor. Voor discussies over een expressieve of symbolische uitdrukking van het gebouw of het rituele verloop was weinig interesse. Architecten vervulden vooral een defensieve rol. Ze antwoordden met een ontwerp dat rekening hield met voorgeschreven technische eisen, maar 'een echte filosofische ontmoeting met het thema dood vond niet plaats en daarmee ook geen offensieve houding ten opzichte van het ontwerp,' aldus architectuurhistorica Franziska Bollerey in 1992.¹⁵

Functionele en logistieke overwegingen stonden doorgaans op de voorgrond; het crematorium werd benaderd als de oplossing van een puzzel. Opgebouwd uit een groot aantal verschillende soorten ruimten (ontvangst, aula, koffiekamer, technische dienst en personeelruimtes) waar groepen nabestaanden, gescheiden van elkaar en volgens strak tijdschema, zo efficiënt mogelijk langs- of doorheen werden gesluisd. Een bezoek aan de ovenruimte hoorde niet tot het handelingsverloop. Door stijgende crematiecijfers zou tot 2000 de ontwikkeling van het crematoriumgebouw zich vooral afspelen op het vlak van de plattegrond. Aspecten zoals exploitatiebaarheid waren van overheersend belang, zo maakte men bijvoorbeeld lage ruimtes om de stookkosten beperkt te houden. Het crematorium werd veelal gezien als seculiere faciliteit waar men op discrete wijze afscheid kon nemen van een geliefde.

Inmiddels - we spreken jaren tachtig - was er geen ideologisch onderscheid meer tussen cremieren of begraven, van verzet tegen crematie vanuit religieuze kring was nog nauwelijks sprake. Bij een kerkelijke uitvaart vierde men doorgaans de publieke afscheidsdienst of requiemmis in het kerkgebouw horende bij de parochie. Na afloop vertrok men in een kleiner gezelschap naar het crematorium waar de naaste familie op ingetogen wijze, eventueel aangevuld met een korte gebedsdienst, definitief afscheid nam. Omwille van het algemeen neutrale karakter was men bij de ruimtelijke vormgeving terughoudend wat betreft godsdienstige expressie. Het crematorium moest immers voor alle levensbeschouwingen toegankelijk zijn. Per afscheidsceremonie werden losse geloofssymbolen ter beschikking gesteld. In de praktijk leidde dit neutraal-seculiere karakter van het crematorium tot een inrichting die doorgaans als sober, ornamentloos en zakelijk wordt omschreven.

Qua stedenbouwkundige ligging werden de crematoria gesitueerd aan de rand van stad of dorp: op het industrieterrein, langs de snelweg, in de bossen of naast de algemene begraafplaats. De locatie is in de periferie, ver van het leven van alledag. Vanwege de non-descripte context en de uniformiteit in voorkomen worden de crematoria uit deze periode ook wel gedefinieerd als typische 'niet-plaatsen' (*non-lieux, non-places*). Dit zijn, volgens de antropoloog Marc Augé, plekken waar individuen maar moeilijk in staat zijn sociaal leven of engagement te creëren. Hoewel erg belangrijk voor het moderne leven, men kan er tenslotte niet omheen, missen ze diepte en emotionele betekenis.¹⁶ Crematoriumarchitectuur staat in de marge op een wijze die de heersende houding van de samenleving ten aanzien van de dood weerspiegelt.

1.3 Ontwikkelingen in sociaal-culturele context: dood, ritueel en religiositeit

Het merendeel van de Nederlandse crematoria dateert uit een periode die in het teken staat van grote culturele omwentelingen. De jaren zestig en zeventig laten een snelle secularisering en verregaande modernisering zien. De moderniteit met haar nadruk op vitaliteit en maakbaarheid weet niet goed om te gaan met de dood, wat - samen met de ontkerkelijking - tot een kaalslag in de uitvaartcultuur zou leiden. Men komt te spreken van een 'afstandelijke dood' en een verdringing van sterven en rouw uit het sociale leven [1.3.1]. In de negentiger jaren is er sprake van een kentering in de houding tegenover sterven, dood en de uiting van verdriet. Er ontstaat een grote creativiteit ten aanzien van uitvaartrituelen, de dood wordt persoonlijker en men signaleert een meer open beleving van emoties en rouw.¹⁷ Dit vindt tevens plaats tegen de achtergrond van een transformatie in het religieuze landschap [1.3.2].

¹⁵ Franziska Bollerey, voorwoord bij *Ontwerpthema Crematie*, door Adams en Schrauwen, viii.

¹⁶ Marc Augé, *Non-places: Introduction to an Anthropology of Super Modernity*, vert. John Howe (London: Verso, 1995), zoals aangehaald in: Davies en Mates, *Encyclopedia of Cremation*, 145.

¹⁷ Kitty De Leeuw, *Leven met de dood: 25 jaar Crematorium voor Tilburg en Omstreken* (Tilburg: Gianotten, 2009), 23-29.

1.3.1 Dood en ritueel in de marge (1960 - 1990)

In de eerste helft van de twintigste eeuw waren de rituelen rond overlijden, uitvaart en rouw nog nauwelijks problematisch. Ook over de 'huisvesting' van die rituelen was nauwelijks twijfel: in de sterk verzuilde maatschappij leverde de kerk immers het 'huis' waarin de Nederlandse bevolking zich kon vinden. De tweede helft van de twintigste eeuw bracht hierin verandering. In de op wederopbouw en economische vooruitgang gefocuste maatschappij van na de Tweede Wereldoorlog, waarin een optimistisch levensgevoel de boventoon voerde, kwam de aandacht voor sterven en rouw in de verdrukking. Bovendien nam de medische wetenschap een hoge vlucht waardoor de illusie ontstond dat natuurlijke processen beheersbaar zijn.

Marginalisering van de dood tekende zich vooral af in de jaren zestig en zeventig. Door secularisering verdwenen collectief aanvaarde interpretatiekaders voor zingeving. De leegloop van kerken leek tevens gepaard te gaan met een groeiend geloof in de maakbare samenleving. In combinatie met een op doelmatigheid en rationaliteit gerichte benadering leidde dat tot een uitholling van begrafenisrituelen en een sterke formalisering en medicalisering van de omgang met de dood. 'Stervenden en doden verdwijnen, uit het zicht van de levenden, verbannen naar steriele ziekenhuizen, rouwkamers en mortuaria', aldus Anja Krabben over deze periode.¹⁸

Dat het beeld van de dood verdween uit de publieke sfeer kan worden afgelezen aan de weinig onderscheidende en introverte crematoriumarchitectuur, zoals in de vorige paragraaf staat beschreven. Ook de komst van anonieme asverstrooivelden wordt genoemd: in 1977 werd bij 90% van de crematies in Nederland voor asverstrooiing gekozen. Verstrooiing maakte de dood onzichtbaar, "er was geen plek over om eraan herinnerd te worden", aldus historica De Leeuw.¹⁹ Ook begraafplaatsen werden grote kale oorden, doelmatig ingericht met eenvoudige en uniforme grafzerken en kruisen. Onderworpen aan de wetten van de efficiëntie werd de eeuwige grafurst ingeruild voor een ruiming na tien jaar. Ook de langzame begrafenisstoet verdween uit het straatbeeld, werd aangepast aan het snelle verkeer en kreeg geen voorrang meer. Er ontstond een uitvaartindustrie die alles uit handen nam van de nabestaanden en een kant-en-klaar product aanleverde. De uitvaart, het begin van de rouwperiode, werd door Krabben omschreven als een 'meesterlijk kunstje' in afstandelijkheid en ingehouden verdriet. Men toonde zijn emoties niet, rouwde stilzwijgend in de privésfeer en viel anderen daar niet mee lastig.²⁰

Kortom: We spreken van een periode die volgens historici, (godsdienst)sociologen en therapeuten gekenmerkt wordt door een zekere 'verlegenheids situatie' ten aanzien van de dood.²¹

1.3.2 Dood en ritueel in opleving (1990 - heden)

Met het naderen van het einde van de twintigste eeuw, de jaren negentig, komt hierin verandering. De postmoderne tijdgeest laat zich voelen in de uitvaartcultuur en het evidente 'geloof' in de maakbare samenleving wordt ondermijnd door economische crises en de opkomst van AIDS. Men krijgt weer oog voor de 'condition humaine'. De dood wordt minder een taboe en er tekent zich een gevoel van onbehagen af over de algehele verschraling van rouwrituelen.²² Het inzicht dat rituelen belangrijk zijn voor de rouwverwerking wint aan belang.

Als reactie op het rituele vacuüm sinds de jaren zestig signaleren verschillende auteurs een groeiende creativiteit en vrijheid ten aanzien van uitvaartrituelen.²³ De ontkerkelijking ten spijt blijkt men toch maar moeilijk zonder ritueel afscheid te kunnen nemen van de doden.²⁴

De auteur onderscheidt drie fasen in de afgelopen eeuw ten aanzien van het denken en doen rondom sterven en rouw: De ingebedde dood, de afstandelijke dood en de persoonlijke dood.

¹⁸ Anja Krabben, *De dood is springlevend: Beleving en praktijk van de dood in Nederland* (Den Haag: BZZTôH, 1997), 7.

¹⁹ De Leeuw, *Leven met de dood*, 37.

²⁰ Krabben, *De dood is springlevend*, 12.

²¹ De Franse historicus Philippe Ariès heeft zich intensief beziggehouden met opvattingen en rituelen rond de dood. Hij is een vaak aangehaalde auteur met betrekking tot de marginalisering van de dood in de moderne tijd. Zie: Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*. (Parijs: du Seuil, 1977).

²² P.A.M. van den Akker, *De dode nabij. Nieuwe rituelen na overlijden* (Tilburg: IVA, 2006), 17.

²³ Zie: Krabben, *De dood is springlevend*; Gerard Lukken, *Rituelen in overvloed: Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Baarn: Gooi en Sticht, 1999).

Men wenst niet langer een door de uitvaartondernemer of pastor geregisseerde standaard uitvaart, maar een persoonlijk en zinvol afscheid naar eigen inzicht. Van den Akker benadrukt in het beleidsonderzoek *De dode nabij: Nieuwe rituelen na overlijden* (2006) de behoefte aan rituelen die tegemoetkomen aan de gevoelswereld van geïndividualiseerde mensen.²⁵ Er ontstaat weer ruimte voor emoties en een grotere betrokkenheid van nabestaanden bij de uitvaart. Zo kiest men vaker voor het thuis opbaren en verzorgen van de dierbare, doodskisten krijgen een persoonlijke stempel, en de afscheidsdienst gaat gelden als afsluiting van een bijzondere periode: een overgangperiode, maar ook een viering van het voorbije leven van de dierbare. De belangrijkste doelstelling die de nabestaanden voor ogen hebben met betrekking tot de uitvaart, omschrijven enkele gesprekspartners in het onderzoek als “samen een monumentje bouwen”.²⁶

Op het terrein van de levensbeschouwing stelt het onderzoek vast dat de mensen niet zozeer ongelovig zijn geworden, als wel anti-institutioneel. Mensen raken verwijderd van het instituut Kerk, maar ze zijn wel religieus te noemen in zoverre dat ze zich op positieve wijze verhouden tot het transcendente, het tijdloze, het innerlijke en allerlei vormen van zingeving en spiritualiteit.²⁷ Godsdienstwetenschappers spreken ook wel van een zogenaamde 'transformatie' van religiositeit in onze gesecculariseerde samenleving, waarbij de individuele mens inspiratie opdoet bij de meest uiteenlopende levensbeschouwingen of spirituele wijsheidstradities. Secularisatie en ontkerkelijking blijken te leiden tot een pluriforme waaier aan religiebeleving. Door het Sociaal en Cultureel Planbureau in 2006 populariserend samengevat als: 'Meer geloof, minder kerk'.²⁸

In het verlengde hiervan is er de tendens dat mensen zich vaak niet (meer) bekennen tot een helder omschreven levensbeschouwing of godsbeeld, maar dat zij wel een *gevoel* van religiositeit bij zichzelf herkennen en toelaten. Het gaat hierbij om 'algemeen' religieuze ervaringen in antropologische zin, dus niet ingevuld door specifieke geloofsinhouden. Men spreekt dan ook wel van de 'basaal-sacrale' dimensie.

Vooraf bij de confrontatie met de dood en andere existentiële bestaansmomenten is de behoefte groot vorm te geven aan een basaal-sacrale dimensie. Onderzoek toont aan dat de dood een hoge religieuze score heeft.²⁹ De resolute gedachte van 'dood = dood' gaat over het algemeen vrij weinig op. In allerlei gradaties zet de dood aan tot reflecties over het bestaan en is het sterven een bron van zingevingsvragen. Bij het verlies van een geliefde schippert men tussen twijfel en hoop, en worstelt men met het idee dat er toch iets meer moet zijn tussen hemel en aarde. Wat dat dan ook is.

Kenmerkend voor de rituele en religieuze creativiteit is de seculiere context. De kerk staat buitenspel. Wat betreft de plek van de uitvaart wint het crematorium aan betekenis: ze wordt een belangrijke arena voor ritueel en aanverwante (rouw)activiteiten. Door toename van ontkerkelijking is sinds de jaren negentig het zwaartepunt van de uitvaart volledig op het crematorium komen te liggen. Waar men vroeger vaak een kerkdienst aan de crematie liet voorafgaan, ligt nu het volle gewicht van de uitvaart bij de dienst in de aula van het crematorium.³⁰ Dit betreft ook de mensen die zich nog wel als 'gelovig' omschrijven.³¹ Tevens

²⁴ Zie: Venbrux, Eric, Meike Heessels en Sophie Bolt, red. *Rituele creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer: Meinema, 2008).

²⁵ Van den Akker, *De dode nabij*, 15.

²⁶ Ibid., 139, 148, 157, 234.

²⁷ Ibid., 159.

²⁸ Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2006).

²⁹ Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland 1996 - 2006* (Kampen: Ten Have, 2007), 134.

³⁰ Hoewel precieze cijfers ontbreken, aldus Van den Akker, is het volgens hem wel zeker dat dit steeds meer de praktijk is. Behalve de aula van het crematorium, is ook het uitvaartcentrum of de gemeentelijke aula op de begraafplaats uitgegroeid tot populair alternatief op het kerkgebouw als centrale plaats van uitvaartviering; Van den Akker, *De dode nabij*, 211.

³¹ In veel katholieke parochies wordt de laatste jaren weer strakker aan de liturgie en kerkelijke muziek vastgehouden. Aanleiding is de Bisschoppelijke brochure uit 2003 van bisdom Den Bosch, waarin men blij gaf van

worden de aula's van crematoria beschikbaar gesteld voor de uitvaartdiensten van overledenen die niet gecremeerd, maar begraven worden op aangrenzende begraafplaatsen. Een andere belangrijke verschuiving is dat sinds de jaren negentig het crematorium een grotere rol bij herdenkingsactiviteiten is gaan vervullen, zowel persoonlijk als collectief. Bovendien is anonieme asverstrooiing niet langer de norm. Rondom het crematorium richten nabestaanden op uiteenlopende wijze kleine gedenkmonumentjes op ter herinnering van de overledene. In plaats van een 'noodzakelijk' eenmalig bezoek ten tijde van een uitvaart, keert men terug naar het crematoriumterrein voor uiteenlopende rituele behoeften. Al deze ontwikkelingen betekenen een grote sociale statusverandering voor de crematoria. Wat Hilary Grainger concludeert over de situatie in Engeland gaat ook op voor Nederland:

'Increasingly, secularisation renders the crematorium a highly significant public building, perhaps replacing the church, as the main focus for the important function of saying farewell to loved ones. Thirty years ago the crematorium was a place for cremation and a brief committal ceremony. Now the ritual, the function and the remembrance are centred on the crematorium and setting. This change in social pattern must be acknowledged in the quality and integrity of the buildings.'³²

1.4 Architectuurkritiek en de vraag om bezieling en sfeer

Als het gevolg van deze sociale statusverandering worden er andere eisen gesteld aan de architectuur en het rituele functioneren van crematoria. Een aanverwante ontwikkeling is bovendien dat de plek waar het afscheid plaatsvindt aan betekenis wint. Plaats doet er toe.³³ De indrukken en emoties die mensen ervaren bij een uitvaart worden sterk gekleurd door de ambiance van de omgeving. Bestaande crematoria hebben wat dat betreft een armoedig imago. Qua ruimtebeleving beantwoorden ze slecht aan de emotionele behoefte van nabestaanden: 'Crematies in Nederland zijn over het algemeen kille en weinig inspirerende aangelegenheden', zo schrijft het blad *Doodgewoon* in 1997. 'Een korte dienst in een moderne, steriele aula, voor je het weet is de kist verdwenen en is er koffie. Wat een vurig einde is voor de dode, wordt door de nabestaanden niet zelden als een koude douche ervaren.'³⁴

Godsdienstwetenschapper André Mulder beaamt deze zienswijze in zijn studie naar hedendaagse crematieliturgie in 2000.³⁵ Diensten in het crematorium worden volgens hem qua emotionele sfeer vaak als 'koud' ervaren, wat zou samenhangen met het gestandaardiseerde en technische karakter ervan, met de invulling van de dienst maar vooral ook met de inrichting van de aula. Deze wordt als steriel en zakelijk ervaren. Bovendien is de ter beschikking gestelde religieuze symboliek problematisch omdat ze geassocieerd wordt met de sterk in populariteit gedaalde institutionele godsdienstigheid.

Alles verloopt in het crematorium volgens een strak schema. Participanten storen zich aan de afgemeten tijdsgrenzen voor het gebruik van de aula en condoleanceruimte, omdat dit onder andere afbreuk doet aan de door hen ervaren uniciteit van de gebeurtenis: er staan alweer anderen te wachten. Ook spreekt de auteur over de onduidelijkheid die bestaat rond de rituele vormgeving en wat er moet gebeuren met de kist - weg laten schuiven of zakken, of laten staan?

de zorg dat de kerkelijke uitvaart haar traditioneel liturgische karakter dreigde te verliezen. Zie: Gerard Lukken, 'Een barmhartige kerk? Spanningsvelden in de uitvaartliturgie', in *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 21 (2005), 159-194. Dit verkleint de speelruimte voor persoonlijke inbreng terwijl de behoefte daaraan door individualisering, democratisering en privatisering van geloof is gegroeid, ook bij kerkelijke gelovigen. Het crematorium biedt daarentegen veel meer mogelijkheden voor actieve betrokkenheid van de nabestaanden bij de vormgeving van de dienst, en wint aldus aan populariteit.

³² Grainger, *Death Redesigned*, 347.

³³ Zie: David Brown, *God and Enchantment of Place: Reclaiming Human Experience* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

³⁴ Artikel is tevens gepubliceerd in: Krabben, *De dood is springlevend*, 14.

³⁵ André Mulder, *Geloven in crematieliturgie: Een pastoraalliturgisch onderzoek naar hedendaagse crematieliturgie in een rooms-katholieke context* (Baarn: Gooi en Sticht, 2000), 65-66.

Architectuurcritici vinden weinig goeds om over naar huis te schrijven. In de bundel *Uitvaartcultuur als ontwerp-opgave*, gepubliceerd ter gelegenheid van een landelijke ideeënprijsvraag voor studenten in 2002, bekritiseert architectuurhistorica Herma Hekkema de architectuur van de (meeste) Nederlandse crematoria als zijnde 'banaal', uniform en uitdrukkelingsloos. De symbolische boodschap die doorgaans van de behuizing uitgaat is er een van achteleosheid en gebrek aan erkenning. Ze beklagt de beperkte verbeeldingskracht van architecten en interieurontwerpers en meent dat het onpersoonlijke karakter van de crematoria op gespannen voet staat met de emotie en 'dramatiek van het ultieme afscheidsritueel'.¹³⁶ Het zou toch anders moeten, stelt ze, 'passender, sfeervoller en dichter bij het leven'.¹³⁷ Ook Wim Cappers meent dat de tijdgeest vraagt om 'opnieuw te komen tot een bezielde funeraire architectuur,' die ruimte schept voor uiteenlopende belevingen en emoties.¹³⁸ In de ontwerpwedstrijd komen nadrukkelijk aspecten als ruimtelijkheid en symboliek aan de orde. De winnende ontwerpen geven volgens de jury uitdrukking aan 'de dualiteit' van het publieke en individuele, het creëren van een eigen wereld en een 'geseculariseerde sacraliteit'.¹³⁹

1.5 Probleem-, doelstelling en methodiek

Zulke kritieken en creatieve aanzetten vragen uiteraard om een reactie in de gebouwde praktijk. We kunnen constateren dat er in het afgelopen decennium een hausse aan bouwactiviteiten rond crematoria heeft plaatsgevonden. Het totaal aantal crematoria in Nederland is in de periode 2000 tot 2010 gestegen van 50 tot circa 67 en er staat nog een flink aantal in de planning. Tevens hebben de bestaande, als gedateerd beschouwde crematoria allerlei verbouwingen en *facelifts* ondergaan.

Aan de hand van een zestal casussen wil ik onderzoeken welke verschuivingen zich in deze periode voordoen ten aanzien van de ruimtelijke vormgeving en designprincipes van crematoria. Hoe refereren de architecten, interieurontwerpers en verantwoordelijke beleidsmakers naar de uiteenlopende belevingen en emoties van nabestaanden? Op welke wijze komen via restyling en nieuwbouw de veranderde tijdgeest en wens tot bezieling tot uitdrukking?

Mijn centrale vraagstelling luidt als volgt:

Op welke wijze geeft eigentijdse crematoriumarchitectuur en (her)inrichting gestalte aan de hernieuwde behoefte tot ritualisering en emotionele sensibiliteit ten aanzien van de dood?

Mijn doel is het aantonen van een verandering in de ontwerpbenadering van architecten, vormgevers en beleidsmakers, die in toenemende mate is gericht op een streven tot rituele competentie, esthetisering en sacralisering van het crematorium als (spi)rituele ruimte. Basale sacraliteit is volgens mij op veel meer plekken aanwezig dan door menigeen wordt vermoed, zoals bijvoorbeeld in de ontwikkeling van (het denken over) crematoria aantoonbaar is.

Deze terreinverkenning met als locus het eigentijdse crematorium heeft tevens als doel een bijdrage te leveren aan het interdisciplinaire onderzoeksveld dat nieuwe 'sacred places', heilige plekken in de Westerse samenleving in kaart brengt en analyseert.⁴⁰

Mijn afbakening bestaat uit de beperking tot de twee schaalniveaus interieurvormgeving en architectuur. Landschapsarchitectuur, waartoe ik het omringende crematoriumterrein met de strooivelden, urnentuinen en columbaria reken, laat ik achterwege. Naar de veranderingen die

³⁶ Herma Hekkema, red. *Uitvaartcultuur als Ontwerp-opgave: Situeren en architectuur van funeraire functies in een veranderende samenleving. Een ideeënprijsvraag voor studenten* (Zwolle: Esselink, 2002), 52, 59-61, 73.

³⁷ Ibid., 59.

³⁸ Ibid., 52.

³⁹ Ibid., 75.

⁴⁰ Zie bijv. Post, Paul, Arie L. Molendijk en Justin E.A. Kroesen, red. *Sacred places in modern western culture* (Leuven/Paris/Walpole MA: Peeters, 2011).

hierin optreden in ritueel- en religieus opzicht is immers al eerder onderzoek gedaan. Tevens zou mijn scriptie hierdoor teveel uitdijen.⁴¹

Over actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland zijn in de afgelopen jaren veel (wetenschappelijke) studies gepubliceerd. De dood is duidelijk een onderwerp dat leeft: zowel in de maatschappij als in de academische wereld. Naar de ontwikkeling van funeraire architectuur - en crematoria in het bijzonder - is daarentegen nauwelijks systematisch onderzoek gedaan.⁴² Wellicht omdat de geschetste ontwikkelingen van recente datum zijn? Architectuur is tenslotte een (dure) kunstvorm waar vaak stroperige planningsprocessen aan vooraf gaan. Mijn terreinverkenning van de recente ontwikkelingen in de vormgeving en het ritueel functioneren van crematoria heeft hierdoor een 'exploratief' karakter. Ik heb ook geenszins de pretentie een volledig overzicht te bieden.

Graag wijs ik erop dat gelijktijdig met het afronden van deze scriptie, aan de universiteit van Groningen twee onderzoeksartikelen zijn gepubliceerd met als thema crematoriumarchitectuur. Ze maken deel uit van de dissertatie *Final places: geographies of death and remembrance in the Netherlands* waarop Mirjam Klaassens op 17 november 2011 is gepromoveerd aan de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.⁴³ In dit late stadium is het niet meer mogelijk geweest haar bevindingen te verwerken in deze scriptie.

Werkwijze en onderzoeksmateriaal

Voor dit onderzoek heb ik zes crematoria geselecteerd die in de afgelopen tien jaar (2002 - 2011) op verschillende manieren zijn vormgegeven en (her)ingericht. Het is mijn bedoeling om binnen dit spectrum een beeld te schetsen van eigentijdse designstrategieën ten aanzien van crematoriumarchitectuur en in het verlengde hiervan het rituele functioneren van crematoria. In de selectie van de zes casussen heb ik mij vooral laten leiden door publicaties in vakbladen uit de uitvaart- en architectuurwereld. Hierop is Crematorium Tilburg de uitzondering. Voorts heb ik als 'veldwerk' het merendeel van de betreffende crematoria in persoon bezocht. Informatie over de ontwerpconcepten, motivaties en achterliggende ideeën heb ik gehaald uit (on)gepubliceerde interviews, bouwrapportages en online projectomschrijvingen. Over de geschiedenis van Crematorium Tilburg is in 2009 een boek gepubliceerd en ook over de architectuur van Crematorium Heimolen van bureau Claus en Kaan is in 2010 een klein boekje verschenen. In sommige gevallen is het bronmateriaal aangevuld met informatie-uitwisseling met de betreffende architecten en vormgevers via persoonlijk contact, email of telefoon.

In het hier volgende hoofdstuk 2 worden de casussen in woord en beeld gepresenteerd. Wat betreft de herinrichting van gedateerde crematoria zijn dit achtereenvolgens [2.1- 2.3]: Crematorium Tilburg en Omstreken in Tilburg, het DELA metamorfose concept (diverse crematoria omvattende), en Yarden Crematorium Slangenburg in Doetinchem. De nieuwbouwcasussen zijn [2.4- 2.6]: Crematorium Haarlem in Haarlem, Crematorium Meerbloemhof in Zoetermeer en Crematorium Heimolen in Sint-Niklaas (België). Middels foto's en tekst wordt per casus een ontwikkelingsschets gegeven van de ruimtelijke vormgeving. Aan bod komen de onderliggende concepten van de ontwerpers ten aanzien van crematieritueel, ruimtebeleving en de concrete effectuering daarvan in de materiële aspecten van de vormgeving.

⁴¹ Zie bijvoorbeeld het artikel: Meike Heessels, "Mam, ik heb je thuisgebracht: Rituelen rondom asverstrooiing in Nederland," in *Rituele creativiteit*, red. Venbrux, Heessels, Bolt, 17-29.

⁴² Publicaties die wel e.e.a. in beeld brengen zijn de volgende: Louis van Tongeren, "Een juwelendoosje op een begraafplaats: Over ontwerp en gebruik van de kapel Heilige Maria der Engelen," in *Vaarwel: Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*, red. Louis van Tongeren, 93-112 (Kampen: Gooi en Sticht, 2007). In 2008 is het eerste deel van 'Bouwen op de grens' uitgebracht, een vierdelig overzicht van funeraire architectuur in Nederland. Deze gids fungeert als een soort catalogus van alle bouwwerken en bouwsels die op en rond begraafplaatsen te vinden zijn, waaronder ook crematoria. Zie: Hulsman en Hulsman, *Bouwen op de grens*.

⁴³ Mirjam Klaassen, *Final places: Geographies of death and remembrance in the Netherlands* (Amsterdam: Rozenberg Publishers, 2011). Zie ook: <http://dissertations.ub.rug.nl/FILES/faculties/rw/2011/m.klaassens/10compl.pdf>.

We zullen zien dat de sobere en 'steriele' sfeer van crematoria voorgoed verleden tijd is. Architecten en stylisten keren zich af van het functionele en geven op uiteenlopende wijze vorm aan crematoria die tegemoetkomen aan de emotionele beleving van nabestaanden.

In hoofdstuk 3 zijn de vormgevingsaspecten uit de zes losse casussen op een meer systematische wijze bijeengebracht: geordend naar type (rituele) ruimte in het crematorium. Het resultaat is een taxonomie of 'opdeling' van het crematorium in verschillende zones, synchroon aan het doorgaans gebruikelijke handelingsverloop van de crematieplechtigheid. In verschillende paragrafen [3.1- 3.5] zijn achtereenvolgens in kaart gebracht de vormgeving van het entreegebied, de ontvangst- en wachtkamers, de aula, de ovenruimte en de koffiekamer annex uitvaartlounge. Deze werkwijze maakt het mogelijk om op globale wijze vormgelijkenissen, verwantschap en verschillen aan te tonen.

In hoofdstuk 4 worden de materiële aspecten en bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken in een drietal thema's nader geëvalueerd en geïnterpreteerd. Bij deze analyse ligt de nadruk op het traceren en duiden van enkele belangrijke (basaal)sacrale dimensies en rituele kwaliteiten. Als eerste komt het aspect van resacralisering aan de orde. De nieuwbouw crematoria zijn ontworpen als bijzondere, contrastrijke gebouwen en nemen hierdoor afstand van de neutrale sfeer en omgeving [4.1]. Als theoretische referentie wordt de term *basale sacraliteit* nader uitgelegd, gevolgd door een reflectie op de wijze van esthetisering en symbolisering middels basaal-sacrale beeldtaal en archetypische architectuurvormen [4.1.1]. Wanneer we de restyling projecten vergelijken met architectuurcasussen blijkt het beeld wat betreft resacralisatie ambivalent en in gradaties te verlopen [4.1.2].

Het tweede evaluatiepunt zoomt in op de aandacht die in de casussen wordt geschonken aan de vormgeving van 'rituele routes' door het gebouw. Dit is een groot verschil met de pragmatische en logistieke benadering van vroeger. Ik constateer dat de achterliggende ontwerpgedachtes vooral zijn gebaseerd op de basale rituele vormen van *rite de passage* en *processie* [4.2.1]. In de analyse hiervan blijkt dat een wijldloepig ritueel handelingsverloop door de architecten en stylisten wordt ingezet om een meer intense en emotionele ervaring te bewerkstelligen [4.2.2]. Voorts evalueer ik de introductie van de ovenruimte in het rituele handelingsverloop, de achtergrondredenen voor dit nieuwe verschijnsel en de ambiguïteit die ontwerpers vertonen met betrekking tot vuursymboliek [4.2.3]. Afsluitend worden enige kritische kanttekeningen geplaatst bij het experimentele karakter van de rituele routes en bijgevolg het mogelijk als dwingend ervaren 'dirigeren' van crematieritueel [4.2.4].

Het derde en laatste evaluatiepunt betreft de toegenomen aandacht voor de 'sociale dimensie' in de vormgeving en het functioneren van crematoria. Beargumenteerd wordt dat men in de casussen via bepaalde inrichtingsconcepten [4.3.1] en uitbreiding van horecafaciliteiten [4.3.2] inspeelt op de intensivering van een collectief gemeenschapsgevoel. Bovendien worden (semi)publieke ruimtes aan het crematorium toegevoegd en/of ge-recontextualiseerd waardoor het crematorium als basaal-sacrale ruimte op meer fronten in het publieke domein een rol gaat spelen [4.3.3].

2 Zes casusomschrijvingen: herinrichting en nieuwe architectuur (2002 - 2011)

In de periode na het millennium worden er veel bouwactiviteiten ontplooid in de funeraire cultuur. Ook wat betreft crematoria wordt er naar hartenlust verbouwd, gebouwd, uitgebreid en gerenoveerd.⁴⁴ De meeste crematoria in Nederland zijn gebouwd in de periode 1970-2000. In deze periode was het gebruikelijk om sober en functioneel te bouwen en de crematoria hebben daardoor een uniform stramien en gesloten karakter, in overeenstemming met het 'ingehouden' verdriet van nabestaanden zoals dat in die tijd gebruikelijk was.

De inrichting en uitstraling van deze crematoria voldoen vanaf de jaren negentig niet meer aan de wensen van het publiek, dat ze als 'onpersoonlijk, zakelijk en klinisch' ervaart. Men staat inmiddels anders tegenover de dood en nabestaanden voelen zich emotioneel tekort gedaan. Ook andere ontwikkelingen in de uitvaartcultuur vragen om aanpassingen en nieuwe voorzieningen bij de crematoria. Daarom besluiten beheerders en uitvaartondernemingen na de millenniumwisseling tot renovatie en nieuwe interieurvormgeving. Zelfs crematoria die nog geen tien jaar oud zijn krijgen een facelift en ademen een andere sfeer.

Restyling

Om een beeld te schetsen van wat er zoal wordt gerenoveerd en veranderd, en wat de concrete aanleidingen hiervoor zijn, neem ik het crematorium in Tilburg (gebouwd in 1986) als voorbeeld in de eerste casus [2.1]. Vanaf 2003 worden in dit crematorium aanzetten gemaakt tot interieurherinrichting die duiden op een attitude verandering ten aanzien van ritueel gebruik en emotionele beleving van de ruimte. Een inventarisatie van dit proces van verandering in Tilburg is naar mijn mening illustratief voor andere Nederlandse crematoria die als zelfstandige vereniging of BV op kleinschalig niveau opereren.

Door privatisering en schaalvergroting in de uitvaartbranche zijn de afgelopen twintig jaar veel kleine zelfstandige, regionale en gemeentelijke crematoria overgenomen door grote landelijke verzekeraars en uitvaartcoöperaties. Verondersteld wordt dat eventuele aanpassingen in dat geval beleidsmatig worden aangestuurd met een geïntegreerde ontwerpaanpak en visie op vormgeving die beantwoordt aan de marktvraag. Commerciële uitvaartondernemingen worden beschouwd als zowel trendvolgers als trendsetters.

Vandaar dat in de tweede en derde casus wordt ingezoomd op crematoria van de grote uitvaartorganisaties DELA [2.2] en Yarden [2.3]. Hoe spelen zij in op veranderende behoeften wat betreft crematoriumvormgeving en wat zijn de leidende principes van de door hun ingeschakelde vormgevers? Op deze manier wordt gepoogd met de drie casussen een redelijk gewogen perspectief te bieden op het gebied van herinrichting en restyling van Nederlandse crematoria. De professionele *makeover* van verschillende DELA crematoria vangt aan in 2005. Yarden lanceerde in voorjaar 2011 een nieuw interieurconcept.

Nieuwe architectuur

In de afgelopen tien jaar zijn er ook nieuwbouwprojecten gerealiseerd. Tot de ontwerpers die zich vanaf eind jaren negentig met de funeraire architectuur bezighouden behoren niet de minsten onder de Nederlandse architecten.⁴⁵ Dit is in principe al een eerste belangrijke verschuiving. Het bouwen onder architectuur impliceert een culturele statusverandering van het crematorium. Het weerspiegelt het streven naar een architectonische kwaliteit en een esthetische meerwaarde boven het functionele bouwen uit. Van dergelijke nieuwbouw mag men idealiter een 'begeisterde' vertolking van de tijdgeest verwachten. Het is lang geleden dat architecten van aanzien zich over de bouwopgave van funeraire architectuur mochten buigen. Ik heb het bijvoorbeeld over architect W.M. Dudok, verantwoordelijk voor de uitbreiding van Crematorium Westerveld te Velsen in 1926 en 1936-1941.⁴⁶ De bouwopgave stamt nog uit de propagandatijd van cremieren. Ook architect A.H. Wegerif die het crematorium in Groningen

⁴⁴ Hulsman en Hulsman, *Bouwen op de grens*, 109-117.

⁴⁵ Zie voor een kort overzicht van architecten: Ibid., 109.

⁴⁶ Dudok heeft in zijn 'funeraire' carrière ook twee begraafplaatsen ontworpen voor de gemeente Hilversum.

(1962) ontwierp gold in zijn tijd als een vooraanstaand vakman. De crematoria in Velsen en Groningen zijn allebei tot Rijksmonument uitgeroepen.

De volgende drie crematoria gebouwd na 2000 zijn uitgelicht om als casussen te dienen. In chronologische volgorde van opleverdatum bespreek ik: Crematorium Haarlem in Haarlem (2002) door Herman Zeinstra van DOK architecten [2.4], Crematorium Meerbloemhof in Zoetermeer (2006) door Miel Karthaus en Martijn de Gier van het bureau KBNG architecten [2.5], en Crematorium Heimolen in het Belgische Sint-Niklaas (2008) door de Nederlandse sterarchitecten Claus en Kaan [2.6].

2.1 Crematorium voor Tilburg en Omstreken (Restyling 2003-2011) "warm en gastvrij"

Crematorium voor Tilburg en Omstreken werd in 1986 gerealiseerd op initiatief van de plaatselijke dekenale vereniging Tilburg-Goirle. Er was begin jaren tachtig behoefte aan een derde crematorium in Noord-Brabant en uit het oogpunt van zowel pastorale motieven als financiële concurrentie vond het plaatselijke rooms-katholieke dekenaat het wenselijk zelf tot oprichting van een crematorium over te gaan. Parallel aan de ontwikkeling van ontkerkelijking en kerksluiting werd de bouw van een crematorium gezien als een zinvolle alternatieve investering.⁴⁷

Crematorium Tilburg en Omstreken met de nieuwbouw uit 2003 (links) en de oudbouw uit 1986 (rechts).

Als locatie werd het gebied naast de gemeentelijke begraafplaats aangewezen. Het plan werd bouwkundig uitgevoerd onder omstandigheden die typerend waren voor crematoria uit die tijd. De architectuur van het crematorium kan getypeerd worden als een gesloten en hoekige 'platte doos', opgetrokken uit één bouwlaag van bruin baksteen met weinig onderscheidend vermogen. De achthoekige vorm van de aula steekt een paar meter boven het platdak uit. Architect Jan Roomer van Buro Bollen had geen ervaring met de bouw van een crematorium en ging uit van twee criteria: soberheid en stilte.⁴⁸ De ruimtegeleding van het gebouw werd hoofdzakelijk bepaald door logistieke en bedrijfsfunctionele overwegingen.

Oorsprong van het neutraliteitsprincipe en de zakelijke uitstraling

Omdat de gemeente bij verlening van de bouwvergunning nadrukkelijk de eis had neergelegd dat het crematorium 'voor iedereen en alle levensbeschouwingen' toegankelijk moest zijn, werd de rooms-katholieke grondslag van de bestuurlijke beheersvorm ingewisseld ten gunste van een ideële stichting op basis van brede algemene grondslag zonder winstoogmerk. Dit neutraliteitsprincipe was een van de redenen waarom het gebouw een zakelijke uitstraling kreeg, aldus historica Kitty de Leeuw.⁴⁹

Een speciale commissie kwam van 1984 tot 1986 bijeen om na te denken over de inrichting van het crematorium. Door de eis van de gemeente lag het voor de hand dat de aula een seculiere en neutrale ruimte moest worden. Iedere religieuze versiering of aankleding werd

⁴⁷ Kitty de Leeuw, *Leven met de Dood: 25 jaar Crematorium Tilburg en Omstreken* (Tilburg: Gianotten, 2009), 53 - 57.

⁴⁸ Ibid., 61.

⁴⁹ Ibid., 63.

angstvallig vermeden.⁵⁰ Losse liturgische elementen werden per uitvaart beschikbaar gesteld: nabestaanden kregen de keuze uit een leeg kruisbeeld, een kruisbeeld met corpus, een alfa en omega symbool of een levensvlam. Geen symbool mocht ook. Ook werd besloten hoe de kist na de dienst moest verdwijnen. In andere crematoria 'zakte de kist in de grond' of schoof de kist weg via een gordijn in de wand erachter. Een 'mysterieus en suggestief' verdwijnen dat ze in Tilburg achterwege lieten. De commissie koos ervoor de kist na afloop van de dienst door crematoriummedewerkers weg te laten dragen (of rollen) naar de naastgelegen ovenruimte.

De zakelijke en sobere uitstraling van het crematorium werd volgens De Leeuw ook in de hand gewerkt door hoe men destijds tegen crematie aankeek. Volgens haar werd cremeren in die tijd ervaren als een meer rationele manier van lijkbezorging dan begraven. Daar paste een 'ingetogen en cleane' sfeer bij.⁵¹ De keuze viel op degelijke bouwmaterialen in koele, neutrale tinten. De wanden werden in bruin baksteen uitgevoerd, de vloeren in grijs grindsteen. Het tapijt in de aula was eveneens donkergrijs en het kantoorachtige meubilair van hout werd voorzien van grijsblauwe bekleding.

Tussen 1986 en 2008 steeg het percentage van overleden Tilburgers die gecremeerd werden van 34 naar 65 procent, wat zelfs beduidend meer was dan het landelijk gemiddelde.⁵² In Crematorium Tilburg nam het aantal crematies per jaar dus flink toe, waardoor halverwege de jaren negentig uitbreiding nodig bleek.

Deze verbouwingsactiviteiten bestonden aanvankelijk uit technische en functionele capaciteitsaanpassingen. Maar ook veranderingen in de wet ten aanzien van asverstrooiing zorgden voor nieuwe herdenkingsvoorzieningen op het buitenterrein. Achtereenvolgens bestonden de bouwactiviteiten uit de installatie van een tweede oven (1993), de geleidelijke uitbreiding van het eerste columbarium (1993-1996), de aanbouw van een tweede koffiekamer, keuken en garderobe bij de ontvangstruimte (1997), de bouw van een tweede columbarium (1998), de aanleg van urnentuinen (1999-2009), de nieuwbouw van een tweede, grotere aula met ontvangstruimtes, koffiekamer en keuken (2003) en aanleg van een kwikfilter- en warmteterugwinningsinstallatie (2008).

Nieuwbouw en restyling

De nieuwbouw van een tweede, grotere aula in 2003 met zitgelegenheid voor 162 bezoekers - tachtig meer zitplaatsen dan waarmee de eerste aula in 1986 was uitgerust - bood gelegenheid om het architectonisch concept van het crematorium aan te passen aan nieuwe behoeften en inzichten. Voor een harmonieus gevelbeeld is er vooral gestreefd naar visuele aansluiting op het bestaande gebouw, maar wat interieurbeleving en sfeer betreft zien we vanaf 2003 een voorzichtige kentering optreden van een koele naar een meer warme en inspirerende uitstraling.

De aula in de nieuwbouw (2003) heeft glas-inlood ramen en uitzicht op een groene patio.

Behalve dat de ruimtes in 2003 wat maatvoering betreft groter werden heeft de ingeschakelde architect, Ralph van Gendt, door middel van enkele architectonische ingrepen het nieuwe gedeelte eigentijds willen maken. Hij heeft gekozen voor een andere steensoort met 'pittiger' uitstraling en voorzag ruimtes binnenin het gebouw van een patio waardoor meer wisselwerking met buiten ontstond. Vanuit alle ruimtes waar de gasten kwamen was nu groen te zien. De keuze voor glazen wanden en ramen die van vloer tot aan het plafond reikten versterkten

⁵⁰ De gemeenteraad werd beïnvloed door concurrent DELA, die zelf graag een crematorium had willen bouwen. DELA uitte felle kritiek op de gunning van de opdracht aan de rooms-katholieke dekenale vereniging, want 'zo'n ideële stichting zou een crematorium opleveren van slechte kwaliteit en met een te religieus karakter'. Ibid., 67.

⁵¹ Ibid., 63.

⁵² In 2008 bedroeg het landelijk gemiddelde 55%. www.lvc-online.nl.

zowel het visuele contact met buiten en zorgden tegelijkertijd voor 'meer licht en lucht in de ruimtes'. Bovendien werd de nieuwe aula voorzien van glas-in-lood ramen met als doel het felle zonlicht te filteren. De esthetische lichtbeleving van het glas gold als een toegift.

Personalisering via muziek en geluid

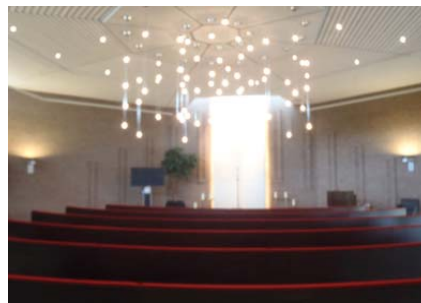
Ten aanzien van het faciliteren van een meer persoonlijke aankleding van het uitvaartritueel heeft de directie van het crematorium bij de inrichting van de nieuwe aula geopteerd voor een projectiescherm, opnameapparatuur, een gedigitaliseerde muziekinstallatie en het plaatsen van een vleugel voor live muziek. Met deze uitrusting kon het crematorium beter voorzien in de behoefte aan een persoonlijk getinte uitvaart en herdenking, waarbij het individuele levensverhaal van de overledene centraal staat.⁵³ In 2009 zijn in beide aula's ook plasmaschermen geplaatst waarop tijdens de afscheidsdienst herinneringsbeelden kunnen worden afgespeeld.

Huiselijke sfeer, geborgenheid en allure

Tegelijkertijd met de nieuwbouw krijgt ook de oorspronkelijke oudbouw een stilistische opwaardering. De kantoorachtige omgeving die in de beginjaren van het crematorium als passend en stijlvol werd gezien, blijkt door veel nabestaanden en bezoekers inmiddels als te 'koel' en afstandelijk te worden ervaren. Het crematorium krijgt oog voor de opvatting dat de nabestaanden behoefte hebben aan een "meer huiselijke sfeer, aan meer geborgenheid," aldus De Leeuw.⁵⁴ Directeur Egberts zet een aantal voorzichtige stappen in die richting door de grijsblauwe bekleding van de stoelen te vervangen door een warmere tint blauw. Ook wordt in de besloten oude aula het lichtplan herzien. De bovenlichten aan de zijkant krijgen kleurrijke glas-in-lood voorzetramen, vergelijkbaar met de nieuwe aula. De artificiële verlichting aan het plafond, bestaande uit op regelmatige afstand van elkaar geplaatste opaal glazen bollen, wordt vervangen door een opvallende *fire fly* kunstlicht installatie. De glas-in-lood toepassing en nieuwe sfeerverlichting zorgen voor een transformatie in de beleving van de ruimte.

De aula in 1986 met losse, grijsblauw bekleedde stoelen en de opalen 'bollen van Bollen' als verlichting.

Dezelfde aula in 2011 met de 'fire-fly' lichtinstallatie uit 2003, dimlichten en plasmascherm aan de wand en rode halfronde banken sinds 2010.

Onder leiding van de nieuwe directrice, Mariëlle van den Heuvel, wordt na 2007 definitief koers gezet richting de creatie van een sensitieve meerwaarde in de dienstverlening en inrichting van het crematorium. Zelf zegt ze hierover: "Toen ik hier in 2007 als directeur begon, was er een sterke concentratie op de 'logistieke' kant van het bedrijf: de afscheidsdienst en de crematie zelf. Ik wil daarnaast meer aandacht geven aan de "inhoudelijke en zachte" kant: meer herdenkingsdiensten, lezingen en meer ontmoeting. In het crematorium zelf is die "zachte" kant zichtbaar geworden in de warmere ambiance, meer huiselijke aankleding van de ruimtes."⁵⁵

⁵³ Het gewicht van het levensverhaal is doorgaans zwaarder bij een dienst in het crematorium dan bij een kerkdienst, aldus: Van den Akker, *De dode nabij*, 138.

⁵⁴ De Leeuw, *Leven met de dood*, 135.

⁵⁵ De Leeuw, *Leven met de dood*, 138.

De kleur rood en contemplatie

Concreet heeft de inrichting in de periode 2007-2010 de volgende aanpassingen en (kleine) ingrepen ondergaan om een meer 'uitnodigend en intiem' karakter te krijgen: De aula's zijn uitgerust met o.a. grote halfronde zitbanken, kussens in de vensterbanken en getinte lampen met dimlicht. De koffiekamers kregen een meer ontspannen en 'gezellig' karakter door het ophangen van rode lampenkappen. In de oudbouw zijn de sombere grijze achterwanden en kozijnen wit geschilderd, en de ontvangstruimtes zijn aangekleed met grote rode vloerkleden. In beide familiekamers zijn de stijve rechte stoelen vervangen door een bankstel en comfortabele fauteuils. Op meer plaatsen prijken boompjes en planten in grote potten en zijn de vitrages weggehaald. Verder zijn overal in het gebouw abstracte, kleurrijke kunstwerken 'ter aankleding en contemplatie' aan de wanden opgehangen. Bijzonder zijn ook de kunstzinnige glasobjecten van glastelier Zuid-Nederland, die zowel binnen als op het buitenterrein een mooie plek innemen.

De expressieve kleur rood is de verbindende schakel in de ruimtes en kunstkeuzes. Dit is een persoonlijke voorkeur van de directrice, die de kleurkeuze intuïtief motiveert met verwijzing naar warmte en liefdesymboliek.⁵⁶ Ze heeft er ook de nieuwe huisstijlkleur van gemaakt.

De ontvangsthall in 1986 en in 2009.

De familiekamer in de oudbouw met nieuw meubilair en andere kleurstelling in 2009.

De koffiekamer voor en na het aanbrengen van een warmere sfeer 2009.

Wat interieurconcept betreft is er na 2007 definitief afstand genomen van het oorspronkelijke devies van 'sober, stijlvol en zakelijk' uit de beginjaren van het crematorium. De discussie over het creëren van een warmere sfeer krijgt (ad hoc) gestalte in de vorm van meer kleur, sfeerverlichting, kunstzinnige decoraties, hoogpolige kleden en comfortabel meubilair. Maar ook onderdeel van een meer uitnodigende sfeer is de open benadering ten aanzien van de wensen van nabestaanden bij aankleding van het uitvaartritueel. Zo kan er bijvoorbeeld naar wens wierook gebrand worden, mits het de laatste uitvaart van de dag is, en regelmatig worden er buiten ballonnen opgelaten.

De oven(invoer)ruimte heeft sinds 2008 ook de nodige aanpassingen ondergaan. Omdat steeds meer mensen de kist tot daar willen begeleiden, werd ook in die ruimte volgens de directie een 'warmere sfeer' gewenst (O ironie die woordkeuze). Bij de bouw van het crematorium in 1986 was het nog niet gebruikelijk dat de familie voor een laatste afscheid meeging naar de oven(invoer)ruimte. Daarom is er destijds bij het ontwerp geen rekening mee gehouden. De

⁵⁶ Mondelinge mededeling, Mariëlle van den Heuvel, mei 2011.

invoerruimte was ingericht als een hygiënische en technische bedrijfsruimte en direct gesitueerd naast de oorspronkelijke eerste aula. Verderop in de scriptie [→ 3.4] worden de gedane sfeeraanpassingen in deze oven(invoer)ruimte besproken, als ook het spontane ontstaan van een nieuwe 'ceremoniële' route door het gebouw.

Ook in de grafische vormgeving en *corporate* huisstijl van Crematorium Tilburg en Omstreken is een verschuiving van rationeel naar 'soft' te constateren. De ingetogen en zakelijke bedrijfsfolder in koele blauwtinten heeft in 2011 plaatsgemaakt voor een driedelig informatiepakketje met stevige brochures getiteld *Afscheid in het crematorium*, *Asbestemming* en *Consumpties*. Rood is opnieuw de accentkleur. Op de voorzijde van de afscheidsbrochure siert tegen een witte achtergrond een uitvergroete afbeelding van een klaproos. Voor wie de metafoor niet duidelijk mocht zijn, staat op de achterzijde als volgt een verklarende betekenis geëxpliciteerd:

'De klaproos symboliseert
de kwetsbaarheid en het vluchtige
van het leven.'

In de folder worden praktische informatie en uitleg over het crematieritueel verluchtigd met poëzie, boeddhistische teksten en symbolische beeldtaal. Interessant aan dit voorbeeld is het feit dat het crematorium als formeel seculiere instelling ervoor kiest zich op zeer empathische wijze te afficheren met vrij uitdrukkelijke (natuur)symboliek en spiritualiteit. Dit is een grote omslag ten aanzien van de ingetogen en rationele benadering uit de beginjaren van het crematorium.

Ambities crematorium: 'meer ontmoeting' en cultuur

De waaier van ambities van Crematorium voor Tilburg en Omstreken BV is groot.⁵⁷ De wens van de directrice om het crematorium eigentijdser en toegankelijker te maken ten aanzien van nieuwe herdenkings- en uitvaartbehoeften strekt zich uit over meer gebieden dan interieuraanpassingen. Om een idee te geven van dit bredere domein noem ik kort de volgende ontwikkelingen.

Na de uitbreiding van columbaria met urnentuinen en urnengravingen (1993-1996), is er in 2009 op verzoek van nabestaanden een nieuwe urnentuin aangelegd met een natuurlijke uitstraling. Glasatelier Zuid-Nederland heeft in 2010 een kunstzinnige herdenkingsmuur ontworpen voor bij het strooiveld. Op de wensenlijst van de directrice staat nog een overdekt buitenpaviljoentje voor bezoekers aan het crematoriumterrein, een uitvaartcafé met terras, een ruimte voor verkoop van asbestemmingsproducten en bloemen, een extra kleine aula en nieuwe strooivelden. Door het binnenhalen van een diploma sociale hygiëne schenkt het crematorium sinds 2007 ook alcoholische drank. Het koffiekamer concept kent hierdoor een groei aan culinaire mogelijkheden afgestemd op de persoonlijke wensen van de nabestaanden.

In het kader van de doelstelling 'meer ontmoeting' uit het beleidsplan van 2007 zijn ook verschillende culturele activiteiten ontwikkeld. Om de taboesfeer en onbekendheid rond cremieren verder weg te nemen organiseert het crematorium jaarlijks rondleidingen en open dagen voor verschillende doelgroepen. Ten aanzien van rouwverwerking en herdenking is er in de periode 2006-2010 vijfmaal in de grote aula een gratis herdenkingsconcert georganiseerd ter gelegenheid van Allerzielen (in samenwerking met DELA). Rond de thematiek 'sterven en rouw' vindt jaarlijks een goedbezochte lezingenreeks plaats met voordrachten door filosofen, psychologen en/of geestelijk begeleiders. Ook heeft er in het crematorium in 2007 een theatervoorstelling met als titel *Rouw op je dak* plaatsgevonden. Na afloop was er een gesprek met het publiek en een borrel. Samen met lokaal opererende uitvaartverzorgers en de naastgelegen begraafplaats, heeft het crematorium in 2008 en 2010 een uitvaartboulevard georganiseerd. Hierdoor werd de in de volksmond geheten 'dooj hoek' van Tilburg nog eens extra op de kaart gezet.⁵⁸

⁵⁷ Sinds 1998 is de bestuursvorm geprofessionaliseerd en opgesplitst in een Stichtingsbestuur met adviserende rol en een Crematoriumbestuur als BV met management taken.

⁵⁸ "'Dode hoek' wordt even levend tijdens uitvaartboulevard" in *Brabants Dagblad*, 7 oktober 2010.

2.2 DELA crematoria (Restyling 2005 - 2010) "metamorfose, emotie en troost"

Sinds de jaren zeventig is uitvaartverzekeringsgigant DELA (thans drie miljoen leden) in bezit van een sterk groeiend aantal crematoria en uitvaartcentra in Nederland. Per 2011 beschikt DELA over dertien crematoria in de provincies Limburg, Noord-Brabant en Zuid-Holland. Vanaf 2005 heeft een vijftal crematoria, oorspronkelijk gebouwd in de periode 1976-1997, een professionele interieur restyling ondergaan. De sobere en functionele crematoria waren niet meer van deze tijd: ze werden beleefd als 'grauw, kleurloos en deprimerend', zegt de verantwoordelijke interieurontwerpster.⁵⁹ Nu zijn de bezoekersruimtes in het crematorium 'kleurrijk, sfeervol en aangepast op de beleving en de wensen van de nabestaanden', aldus het persbericht van DELA naar aanleiding van een renovatie en heropening in 2007.⁶⁰

DELA gaat er prat op dat zij als allereerste uitvaartverzekeraar in Nederland een nieuw 'menselijk' interieurconcept in de markt heeft gezet. Speerpunten zijn de termen persoonlijk, gastvrij en beleving. De nieuwe inrichtingsfilosofie van DELA luidt dat 'de omgeving nabestaanden niet verdrietiger moet maken, maar hen juist moet helpen om te gaan met het verdriet, ' en '(...) wij vinden het belangrijk dat nabestaanden mooie herinneringen koesteren. Onze locaties dragen daar hun steentje aan bij.'⁶¹

Nabestaanden verdienen beter

Het initiatief van deze als *metamorfose* getypeerde ontwikkeling is afkomstig van Marie-José en Jan van Hekke van ontwerp bureau Concepts & Images (CO&Im) uit Westervoort. Ze hanteren een typische bottom-up benadering en gaan uit van hun eigen beleving. Tijdens de crematie van haar moeder enkele jaren terug in DELA Crematorium Heeze stond de ruimte Marie José heel erg tegen, ze ervoer het als een ronduit vreselijke plek.

Crematorium Heeze is dan ook zo'n typisch, non-descript jaren zeventig gebouw opgetrokken uit bruin baksteen met trespas daklijsten. Het was het allereerste crematorium in Noord-Brabant, gebouwd in 1976 en verscholen in de bossen van het landelijke buitengebied van Heeze. Over dit crematorium en andere crematoria uit die tijd zei DELA eind jaren tachtig al dat ze 'iets fabrieksmatigs' hadden. Ze waren steriel, niet sfeervol of huiselijk en de crematieceremonie werd vaak erg snel afgewikkeld. Bovendien had het iets 'veel te definitiefs, omdat men er later niet echt terug kon komen om de dierbare overledene te herdenken'.⁶²

Het duurt echter nog tot na de millenniumwisseling voordat er concrete stappen ondernomen worden om de onbevredigende situatie te veranderen. 'Nabestaanden verdienen beter,' stelt Van Hekke in 2003. 'Na de dood van iemand van wie je houdt voel je je al zo gedesoriënteerd en ellendig. Daar hoort een comfortabele ruimte bij die je ondersteunt en waar je je emoties kwijt kunt. Een naargeestig en kil crematorium druist zo in tegen je liefde voor de dode en je verliesgevoelens.'⁶³ Met deze indrukken en ideeën voor verandering werd een gesprek aangeknoopt met DELA, waarna het duo *carte blanche* kreeg om de binnenkant van een aantal crematoria naar hun hand te zetten. 'Wij gaan voor meer sfeer en emotiebeleving. We creëren ruimtes waarin je kunt wegdromen', aldus de vormgeefster.⁶⁴

Kleurrijke en sprankelende uitstraling

Inmiddels zijn door het koppel vijf DELA crematoria grondig gerenoveerd en heringericht. Het betreft achtereenvolgens het crematorium in Heeze (oorspronkelijk bouwjaar 1976), Vlijmen (1987), Eindhoven (1997), Geleen (1985) en Helmond (1988). In Rotterdam is Crematorium Hofwijk (bouwjaar 1970) per 2008 in opdracht van de gemeente Rotterdam heringericht.

⁵⁹ Eric Weustink, "Alle ruimte voor emotie," *Inside information*, 5/2005, 24.

⁶⁰ 'Kijkje in vernieuwd crematorium', persbericht DELA 31-8-2007.

⁶¹ Ibid.

⁶² J.J. Kools, "Crematie en de Nederlandse Rooms-Katholieken: Schets van een ontwikkeling" (doctoraalscriptie Theologische Faculteit Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant 1989), 59-60.

⁶³ Annette Rebel, "Een crematorium dat troost biedt," *Uitvaart*, 12/2008, 13.

⁶⁴ Weustink, "Alle ruimte voor emotie," 24-25.

De traditionele inrichting is op alle locaties verruild voor een kleurrijke en sprankelende uitstraling. Het hele arsenaal aan interieurontwerp gereedschap is daarvoor ingezet: speciale kleuren, verlichting, kwalitatief meubilair en design, kunst, hoogwaardige afwerkmaterialen en waar mogelijk zijn muurtjes afgebroken en opgebouwd. Een totaalconcept is ontwikkeld waarbij de uitstraling van de ruimte en de emotionele beleving van de gebruikers als uitgangspunt is genomen. 'Toch is het niet zo dat in alle zes de crematoria nu dezelfde sfeer hangt', zegt Jan van Hekke. 'Elk gebouw heeft zijn specifieke kenmerken en sterke kanten die je kunt benadrukken. Daarom krijgt elk gebouw van ons een eigen aanpak.'⁶⁵

Neem bijvoorbeeld de metamorfose van Crematorium Rijtackers in Eindhoven, gebouwd in 1997. Amper tien jaar oud dus, maar volgens de ontwerpers totaal onaangepast aan de rouwbeleving en uitvaartbehoefte van hedendaagse nabestaanden.

VOOR (1997): De kleine aula met losse stoelen en oriëntatie richting de muur, DELA Crematorium Rijtackers in Eindhoven.

NA (2005): Dezelfde aula met de oriëntatie een kwartslag gedraaid richting het licht met nieuwe sfeerbeleving en comfortabele meubels

In het voorbeeld van de kleine aula zien we hoe de ruimtelijke configuratie rigoureus wordt getransformeerd. De kist verplaatst zich qua oriëntatie in de ruimte. Er wordt gezocht naar een inscenering die de zintuigen prikkelt, waar kleur en licht en/of natuur op de een of andere wijze een binding aangaan met de emotionele beleving van het afscheid. Op de foto's zie je dat nabestaanden in de oude situatie gericht waren naar de muur. 'De beleving ontbrak volkomen', aldus de ontwerpers. In de nieuwe situatie wordt de oriëntatie met een kwartslag gedraaid richting het licht. In de oude raampartij zijn de betonnen lateien en vitrages verwijderd en is een uitbundig glasappliqué van de glaskunstenaar Eugene Terwindt aangebracht. In de florale figuratie spelen de 'kleuren en vormen een spel met het binnenvallende licht en de omgeving', aldus de kunstenaar. De nieuwe naam van de aula, de 'lumen' zaal, weerspiegelt de zinnenprikkende lichtbeleving. Ook zien we dat er comfortabele banken rondom de katafalk zijn gegroepeerd in plaats van losse, harde stoelen. De vloer is met een luxueuze steensoort betegeld wat meer eenheid schept in de ruimte, de wanden zijn diepblauw geschilderd en de kist staat op een lage, organisch gevormde katafalk dichterbij de nabestaanden. 'De laatste ontmoeting moet mooi en belevenisvol zijn' aldus de ontwerpers.

Een huiselijke sfeer

Het idee van een 'totale sfeerbeleving' komt terug bij de herinrichting van de verschillende bezoekersruimtes. Ze zijn zo gestoffeerd en ingericht dat ze een luxe huiskamersfeer lijken na te bootsen. Goedkope kantoorsysteemplafonds zijn geüpgrade met strakke panelen voorzien van spots, in kleur of houtstructuur. In vrijwel alle bezoekersruimtes van de crematoria hangen grote wandvullende kunstwerken of prints met expressieve florale motieven. Zowel in de ontvangstruimtes als in de aula's liggen bontgekleurde kleden en tapijtoppers met uitbundige

⁶⁵ Rebel, "Een crematorium dat troost biedt," 13.

motieven. Er staan kamerplanten in grote potten en het meubilair is zacht, rond en uitnodigend. Het oorspronkelijk schoonmetselwerk van de binnenwanden is strak gestuct of gesaust in warme expressieve tinten zoals paars, groen, magenta of donkerblauw. In de opbaarkamer van Crematorium Berkendonk in Helmond symboliseren de toegepaste kleuren 'zowel de zonsondergang als de zonsopkomst', aldus de omschrijving op de DELA website.⁶⁶ Rondom de opgebaarde persoon hangt een slakkenhuis van voile die de dode met zachtheid omringt.

'Liturgisch' beeldrepertoire in de DELA aularuimtes

De interieurontwerpers zetten veel stimuli in die tot de verbeelding spreken. De aula's worden getransformeerd tot geanimeerde ruimtes vol kleur, licht en dynamiek om het sobere en introverte karakter van de oorspronkelijke bouwvolumes te 'verlevendigen'. Ook zijn de verschillende vaste uitvaartattributen zoals lezeaar, katafalk en kandelaars op bijzonder wijze vormgegeven. Uitgevoerd in een ronde, organische stijl en een hoogwaardige materialisatie van diverse houtsoorten. Sinds de metamorfose maken grote plasmaschermen prominent deel uit van het decor. Indien geen persoonlijk beeldmateriaal is aangeleverd worden wolken, water of drijvende kaarsjes op de beeldschermen geprojecteerd.

Voor plaatsing aan de centrale achterwand ('aandachtswand') van de aula, waar de kist met overledene staat, hebben de ontwerpers een speciaal liturgisch kunstwerk ontwikkeld (zie foto). Het bestaat uit zes beschilderde geëmailleerde tegels die in een handomdraai geconfigureerd kunnen worden tot een kruisvorm of een neutraal en sereen rechthoekig viervlak. Het is een eigentijds alternatief op de voorheen los ter beschikking gestelde traditionele geloofssymbolen. De kleuren van het liturgisch kunstwerk variëren per crematorium.

De ontwerpers hebben een liturgisch wand-object ontwikkeld dat in een handomdraai van christelijk kruis tot universeel viervlak kan worden getransformeerd.

In deze vernieuwde aula's zien we een levendig beeldrepertoire met liturgisch wandobject, plasmaschermen, organisch meubilair, kaarsen, theatrale kleuren en sferische verlichting. Boven: Crematorium Nedermaas in Geleen (2007). Onder: Crematorium Berkendonk in Helmond (2007).

Minstens zo'n belangrijke bijdrage in de sfeerbeleving en beoogde intimiteit levert de verlichting. Behalve met bijzondere kaarskandelaars én vele waxinelichtjes zijn de crematoria uitgerust met theatrale 'design' lichtornamenten en spotjes om licht- en schaduwspel te optimaliseren. Waar de bouwkundige mogelijkheid zich voordoet, zijn in de aula's van de crematoria raampartijen voorzien van kunsttoepassingen in glas-appliqué, een modern alternatief op glas-in-lood.

⁶⁶ <http://www.dela.nl/crematoria-noord-brabant/crematorium-berkendonk/het-uitvaartcentrum> (3 aug 2011).

Deze toegepaste glaskunst bestaat vooral uit grillige, natuurlijke motieven in kleuren die aansluiten bij de rest van de ruimte. Soms veranderen ze de gehele ruimte in een vitaal en sferisch spel van kleur en licht zoals het geval is in de kleine zaal van het crematorium in Eindhoven. Maar het gaat er ook om dat nabestaanden tijdens de afscheidsplechtigheid hun blik kunnen laten rusten op het kunstwerk van glas en de gedachten kunnen laten dwalen. 'Kunst en vormgeving spelen een belangrijke rol bij de beleving van de ruimte. Vandaar dat wij veel aandacht besteden aan een juiste keuze', aldus Marie-José van Hekke.⁶⁷

Sfeer bij de oven

Het concept van sfeerverandering is in enkele DELA crematoria ook voortgezet in de ovenruimte. Dit is het geval bij Crematorium Berkenbosch in Helmond, Crematorium Maaslanden in Vlijmen en Crematorium Nedermaas in Geleen. Op experimentele wijze is de technische ovenruimte omgetoverd tot intieme of halfzachte ceremonieruimte. De kale muren zijn overgeschilderd in aardse en warme tinten, kaarsen en planten worden neergezet en op de wanden staan poëtische teksten geschreven. Ook zijn aan de wand (licht) kunstwerken geplaatst met een bezinnend karakter ten aanzien van een finaal afscheid. Zie voor een uitgebreide omschrijving met afbeeldingen [→ 3.4].

Loungen in het crematorium

De koffiekamers van DELA's gerestylede crematoria zijn allemaal uitgerust met uitgebreide horecafaciliteiten. Met een overdaad aan kleur, zitjes, gedekte tafels, kunst aan de wand en uitzicht op buiten waant de nabestaande zich eerder in een luxe restaurant dan in een crematorium. Geen zaal waar je staand even een broodje van een schaal pakt, maar waar je kunt aanzitten voor een heus buffet. Hiermee beantwoorden de ontwerpers aan het door DELA ingezette concept van 'culinaire ontspanning en ontmoeting.' Ze willen mensen het gevoel geven dat er na de afscheidsplechtigheid volop tijd en ruimte is voor condoleance, eten en samenzijn.

Nabestaanden die langer willen napraten, kunnen terecht in de 'uitvaartlounges' die zijn gerealiseerd in DELA crematoria Roermond (2010) en Venray (2011). Deze ruimtes hebben de uitstraling van een grand café. Allerlei soorten koffie, bier van de tap en diverse wijnen kunnen er genuttigd worden. In de uitvaartlounges kunnen mensen de hele dag terecht: niet alleen de nabestaanden maar ook bezoekers van het crematoriumterrein en/of de begraafplaats. Zoals bij de nevenactiviteiten van Crematorium Tilburg is beschreven, organiseert ook DELA sinds 2005 herdenkingsdagen en diverse uitvaartevenementen door het jaar heen.

De ontwerper Jan van Hekke meent dat we tegenwoordig anders afscheid nemen: 'We staan bewust stil bij de dood en de overledene. Daar past een andere ambiance bij.' Bovendien is hij ervan overtuigd dat de investeringen in een verbouwing verschil maken in het imago van een crematorium.⁶⁸ De restyling van de kleine aula in Crematorium Rijtackers in Eindhoven werd genomineerd voor de *Lensvelt + de Architect Interieurprijs* 2005.

Noemenswaardig is nog het volgende. Tijdens een congres over rituelen, gehouden in het najaar van 2007, breekt de hoofddirecteur van de levensbeschouwelijk *neutrale* [sic] onderneming DELA, Edzo Doeve, een lans voor aandacht voor levensbeschouwing bij het vormgeven aan afscheidsbijeenkomsten.⁶⁹ Verwijzend naar noot 50 op bladzijde 17, waarin wordt weergegeven hoe DELA in de jaren tachtig de totstandkoming van Crematorium voor Tilburg en Omstreken saboteerde vanwege het vermeende 'inadequate' religieuze karakter, mag dit op z'n minst beschouwd worden als een kentering in attitude.

⁶⁷ Weustink, "Alle ruimte voor emotie," 24-25.

⁶⁸ Rebel, "Een crematorium dat troost biedt," 13.

⁶⁹ Deze observatie komt van: André Mulder, "Hermeneutiek en dodenliturgie met en zonder kerk," *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 25 (2009), 118.

2.3 Yarden Crematorium Slangenburg (Restyling 2011) "feeling environment"

Yarden is in 2001 voortgekomen uit een fusie van de AVVL (Arbeiders Vereniging Voor Lijkverbranding) en de NUVA (Nederlandse Uitvaart- en Verzekerings Associatie). De organisatie telt zo'n 1 miljoen leden en heeft 22 crematoria in eigendom, vooral in het Oosten en Noorden van Nederland. Met het motto 'Iedere uitvaart uniek' speelt Yarden in op de tendens dat individuele uitvaartwensen richtinggevend zijn bij hedendaagse afscheidsvieringen. Vanuit de recent omarmde gedachte dat de omgeving een belangrijke rol speelt bij de beleving van ieder afscheid, kiest Yarden ervoor per 2011 een interieurconcept neer te zetten dat 'rekening houdt met de gevoelens van mensen, zodat ook de ervaring van de uitvaartceremonie een positieve bijdrage levert aan het totale afscheid en het verwerkingsproces.'⁷⁰

Elke fase een andere sfeer

De term *Feeling Environment* vormt het uitgangspunt voor de restyling die alle crematoria van Yarden in de komende jaren zullen ondergaan. Het legt de nadruk op zintuiglijke beleving en houdt in dat 'de kleuren, geuren, materialen, geluiden, beelden en zelfs de smaken in het crematorium perfect aansluiten op gevoelens van de bezoekers,' aldus de strekking van het persbericht. Elke fase van de ceremonie krijgt daarbij een eigen sfeer.

Het project is afgeleid van het concept *Healing Environment* dat wordt toegepast in ziekenhuizen. In beide gevallen gaat het volgens Yarden om het aanpassen van een omgeving waar 'veel gevoelens, onbehagen en mogelijk stress zijn'. De sfeer in het pand dient op een positieve manier de beleving van het afscheid te ondersteunen en te intensiveren.

Crematorium Slangenburg met alle uitbreidingen (1980-2011)

In Doetinchem is in maart 2011 het eerste crematorium in deze nieuwe stijl geopend. Het gebouw heeft sinds de jaren tachtig meerdere verbouwingen gekend maar alom werd geklaagd om gebrekkige outillage, krappe huisvesting en

gedateerde uitstraling. Aanvankelijk was het een losstaand aulagebouwtje met puntdak, gerealiseerd in 1981 en gesitueerd op de gemeentelijke begraafplaats van landgoed Slangenburg. Dit funeraire gebouw stond ten dienste van begrafenisplechtigheden. Het werd pas een crematorium toen in 1988 de aula werd uitgebreid met ovenunits, toiletfaciliteiten en een kantoor. Sinds die tijd is het nog elf (!) keer bouwkundig uitgebreid en aangepast aan nieuwe uitvaartbehoeftes en bedrijfstechnische ontwikkelingen. Per 2011 zijn niet alleen de bestaande ruimtes rigoureus vernieuwd, maar is ook een uitbreiding van circa 500m² gerealiseerd om meer architectonische samenhang in de losse verzameling aanbouwtjes te krijgen. Voor het eerst gebeurt de renovatie vanuit een visie op uitvaartcultuur en crematie die inhoudt dat het gehele gebouw moet aansluiten bij de gevoelens van mensen en die de ervaring van ritueel centraal stelt.

Nieuwe ontvangstruimte in rustige natuurtinten (2011).

Architect Ebami Tom zegt over deze filosofie achter het nieuwe interieur en de uitwerking daarvan: 'De route die de nabestaanden volgen, en de daarbij gepaard gaande emoties, vormen het uitgangspunt voor het renovatie ontwerp en de uitstraling van de verschillende ruimtes. Als mensen binnenkomen in de ontvangstruimte, zijn ze vaak gespannen. Om mensen beter en sneller op hun gemak te stellen, is daar gekozen voor rustgevende kleuren zoals groen, bruin en beige'. Met wandtexturen in natuurmotief en subtiel zicht op het omliggende landschap wordt 'verbondenheid met de natuur' nagestreefd.⁷¹

⁷⁰ Persbericht Yarden, 1 maart 2011.

⁷¹ "Crematorium nieuwe stijl: Feeling Environment," *toBe Magazine* 1/2011, 59.

Ontwikkeling van de aula en de kistnis

Na de ontvangst komt men via een tussenruimte in de grote aula. Deze ruimte waar de ceremonie plaatsvindt en 'de emoties vaak het heftigst' zijn, heeft juist een heel neutrale basis met overwegend wittinten. De kleur van de verlichting kan worden gepersonaliseerd. Ebami Tom zegt hierover: 'Door de kleur van de verlichting te veranderen, kan de sfeer in deze ruimte worden aangepast aan de stemming van de ceremonie, de keuze van de muziek, de persoonlijke stijl van de overledene of de voorkeuren van de nabestaanden.'⁷²

In 1988 bestaat de aula uit schoon metselwerk en is de kistnis afgesloten met zware gordijnen.

In de jaren '90 wordt de aula witgesausd en komt er een kunstzinnig glas-in-lood venster voor de kistnis.

In 2011 is een nieuwe aula aangebouwd met zachte wandbekleding, keuze uit vier lichtsfen, ronde zitbanken en een kistnis met deuren van melkglas.

In de loop van de jaren is er heel wat geëxperimenteerd met passende beeldtaal in de aula en de 'kistnis'. De kistnis is de ruimte achter het aulapodium waar de kist aan het einde van de afscheidsdienst in wegschuift. Visueel is het een belangrijk focuspunt. Begin jaren negentig, enkele jaren na de introductie van crematiediensten in 1988, koos de toenmalige leidinggevende Gert Brinkhorst ervoor de sombere en anonieme gordijnen van de nis te vervangen door een van achteren aangelicht ornamenteel glas-in-lood venster. De manager tekende zelf voor het ontwerp: een semifiguratieve compositie met een stralende zon, een witte vredesduif en een korenhalm tegen een achtergrond van landschappelijke vormen. Met deze christelijk geïnspireerde beeldmotieven, die tevens 'een sterk universele grondslag hadden want het kunstwerk moest iedereen aanspreken,' wilde hij meer tegemoet komen aan het religieuze gevoel. De huidige locatiemanager legt uit dat de uitvaartbeleving van nabestaanden in de streek van Doetinchem vijftien jaar geleden 'vrij sterk katholiek en protestants gekleurd' was.⁷³

Bij de huidige restyling anno 2011 is de nis getransformeerd tot een volledig glazen ruimte van melkglas, die naar wens in vier verschillende kleuren kan worden aangelicht. Deze nieuwe, strakke uitvoering van glas oogde echter 'te kaal en futuristisch', waarop de opdrachtgevers vroegen om op enige wijze de originele symboliek te laten terugkeren. Grafisch ontwerp bureau Femmecacau heeft vervolgens de illustratie van het glas-in-lood raam gemoderniseerd en met etstechnieken subtiel in het melkglas verwerkt. De binnenkant van de nis is met goud beschilderd, zodat wanneer de kist door de deuren wegschuift een 'overgang naar een andere wereld wordt gesuggereerd', aldus de architect.

Detail van de kistnis schuifdeuren in de aula voor en na de metamorfose in 2011. De sterk symbolische afbeelding komt heel subtiel terug in de nieuwe deuren van melkglas.

⁷² Ibid., 59.

⁷³ Mondelinge informatie van John Brunekreeft, locatiemanager Crematorium Slangenburch, 1 augustus 2011.

Intense ovenruimte

In het nieuwe 'feeling' concept is ook de mogelijkheid opgenomen dat de familie na de herdenkingsceremonie meegaat naar de invoerruimte, die spaarzaam is ingericht met een bankje, een plant en een dieprode accentkleur op de muren en het instrumentenpaneel. De intentie daarachter is aangereikt door de psychologische kleurenleer, waarbij de kleur rood de hoge emotionele context en ervaring van finaal afscheid zou moeten versterken. Door Yarden wordt dit optionele gedeelte van de uitvaart beschouwd als een kort en intens proces, verblijf in deze ruimte wordt niet aangemoedigd.

Het 'Voorhuus' waar in kleine kring een uitvaart gehouden kan worden.

De nieuwe koffiekamer met 'gezellige' sfeer.

Bij de verbouwing is ook een nieuwe kamer in het pand gecreëerd, het 'Voorhuus'. Dit is de oorspronkelijke aularuimte uit 1981. Nu is het een frisse, kleine ceremonieruimte waar met 30-50 man zowel de ontvangst als de uitvaartceremonie én een borrel kan worden beleefd. Bijzonder is het kunstzinnig lichtpatroon in LED van vallende bladeren op het plafond, dat samen met de comfortabele banken, bar en bijzettafeltjes de ruimte zowel poëtisch als huiselijk maakt.

In de condoleanceruimte annex koffiekamer, waar vaak een 'gevoel van opluchting en ontlading heerst', heeft de architect ingezet op een warme en behaaglijk sfeer.⁷⁴ Om dit te bereiken bestaat het kleurenpalet uit veel bruin, oranje en bordeaux. Naar Achterhoeks gebruik is de ruimte ingericht met lange tafels, 'omdat de mensen hier graag naast elkaar zitten en ze zo de tijd kunnen nemen om elkaar weer te ontmoeten' aldus een communicatiemedewerker in een promofilmje. Een breed uitzicht op het landgoed met een buitenterras biedt ook hier een relatie met de natuur en moet aan de mensen 'een meer ontspannen en gezellig gevoel geven, omdat daar ook weer ruimte voor is.'

Het *Feeling Environment* interieurconcept voor uitvaartcentra en crematoria is door Yarden zelf ontwikkeld. Voor de doorvertaling van het concept naar zintuiglijke beleving is een marketingbureau ingeschakeld dat gespecialiseerd is in 'innovatieve en zintuiglijke merk- en winkelbeleving'. Het eerste Yarden crematorium dat volledig is aangepast op al deze zintuiglijke belevingen is onze casus, Crematorium Slangenburg in Doetinchem. De architectonische herinrichting is gerealiseerd naar ontwerp van Ebami Tom van architectenbureau Panoptic in Rotterdam. Crematoria die het afgelopen jaar niet een hele verbouwing, maar een lichtere variant van *Feeling Environment* hebben ondergaan, zijn Crematorium Groningen in Groningen (het crematorium van architect Wegerif uit 1962), Crematorium Schoterhof in Heerenveen en Crematorium Beukenhof in Schiedam. Als een soort 'McDonaldisering' zien we dat deze crematoria letterlijk met hetzelfde meubilair, aankleding en kleurenschema zijn heringericht. Er zullen vast wel onderlinge verschillen zijn in de beleving die te maken hebben met de originele lay-out en ruimtelijke structuur van de gebouwen, maar de mate van ontwerpstandaardisatie is groot. Een ware antithese op het door Yarden gepropageerde beeld van een 'unieke en persoonlijke' vormgeving van elke uitvaart?

Tot zover de introductie van de restyling casussen. In de volgende paragrafen worden de drie nieuwbouw projecten in kaart gebracht.

⁷⁴ "Crematorium nieuwe stijl: Feeling Environment," 59.

2.4 Crematorium Haarlem door DOK architecten (2002) "rite, ruimte en realiteit"

Het ritueel van de trage procesgang, in navolging van het traditionele begrafenisritueel, is het uitgangspunt van dit bijzondere en kleinschalige crematoriumcomplex aan de rand van de bosrijke begraafplaats in Haarlem-Noord. Het crematorium is ontworpen door architect Herman Zeinstra van DOK architecten (voorheen: architectenbureau Zeinstra en Van der Pol) en is opgeleverd in 2002. In dit crematorium speelt de afscheidsceremonie zich niet uitsluitend af in de aula, maar nabestaanden bewandelen een route door het complex. Alle programma-onderdelen van de crematie zijn in het ontwerp ruimtelijk bewust gerangschikt rondom een open vierkante binnentuin, met in het midden een hoog oprijzende aula van glas.

Aanblik op de binnentuin en de aula vanuit de halfoverkapte rondgang. Crematorium Haarlem (2002).

Breuk met het geijkte concept

Het ontwerp van Herman Zeinstra baarde opzien door de breuk met het geijkte concept.⁷⁵ De standaard crematoria en de daar gehouden ceremonies bieden volgens de architect vaak te weinig houvast en troost. Het begrafenisritueel met een veel langere traditie, biedt dat wél door zijn rituele karakter. 'Het dankt dit rituele karakter vooral aan de verschillende etappes', aldus de projectomschrijving.⁷⁶

'Begravenissen,' zo legt Zeinstra verder uit, 'kennen een mooie opbouw. Via een aantal vaste stappen krijg je duur en de nodige tijd om te beleven, te verwerken en later te herinneren. Je gaat van huis naar de kerk, van de kerk naar de aula, van de aula naar het graf, van het graf naar de condoleancekamer of het café. Je hebt ook een mooi definitief einde als de kist in het graf zakt. Zo'n afsluiting werkt bevrijdend. Een dergelijke procesgang mis je bij een crematie, wat een onbevredigend gevoel geeft. Het ritueel is niet goed georganiseerd, het vindt voornamelijk plaats onder één dak in een sfeerloze ruimte en je laat de kist achter.'⁷⁷

Het was de uitdrukkelijke wens van de architect om geen standaardcrematorium te ontwerpen, maar een ruimte die 'op het netvlies' zou blijven hangen. Dit viel aanvankelijk verkeerd bij zijn opdrachtgevers, de gemeente Haarlem en twee lokale uitvaartondernemers.⁷⁸ De gemeente ontving het ontwerp destijds met enthousiasme, zij zagen een gebouw met extra 'culturele' status wel zitten. Maar de ondernemers zagen er geen noodzaak in extra geld voor een mooier gebouw

⁷⁵ Hulsman en Hulsman, *Bouwen op de grens*, 110.

⁷⁶ <http://www.dokarchitecten.nl/Projecten.html?project=30>

⁷⁷ Hans de Groot, "Tijd voor emoties," *Het Houtblad*, september 2002, 5.

⁷⁸ Sinds 2009 is het crematorium geheel in handen van Yarden.

uit te geven. Het crematorium moest een goedkoop en functioneel gebouw worden en 'gewoon aan zijn doel beantwoorden', aldus het programma van eisen.⁷⁹ De architect heeft de uitvaartondernemers er uiteindelijk van weten te overtuigen door zich te beroepen op commerciële overwegingen. Investeren in een afwijkend gebouw zou zich terugbetalen omdat mensen immers steeds bewuster kiezen hoe en waar ze willen worden begraven of gecremeerd. Bovendien moest het nieuwe crematorium gaan concurreren met het monumentale en buitengewoon populaire Crematorium Westerveld in Velsen, gelegen op nog geen tien minuten afstand. Zeinstra: 'Dan moet je iets bijzonders te bieden hebben en niet het zoveelste doorsnee crematorium'.⁸⁰

'rite, ruimte en realiteit'

Een semi-overkapte gang rondom de contemplatieve binnentuin verbindt op een *vrijdloppige* manier alle onderdelen van de uitvaart. Te beginnen met een langgerekte ontvangstruimte en familiekamer uitlopend op patio's. Dan de aula als centrale uitstap in het midden, vervolgens de crematieruimte, dan de hoek om naar de koffiekamers en als laatste het columbarium aan de finale kant van de omloop.

De vierkante ommuring als geleiding en bescherming.

Het ontwerp is geënt op het universele type van een ommuurde kloosterhof. Een gebouwtype dat veiligheid biedt door de afsluiting van de buitenwereld, terwijl er 'binnen volop leef- en bewegingsruimte is'.⁸¹ Deze elementaire begrijpbare architectuur van een herkenbaar type, met zijn 'ritmische herhalingen', dient bij te dragen aan het proces van herinnering en aanvaarding bij het afscheid. Want daar ontbreekt het nogal aan bij de beleving van het crematieritueel, aldus de architect.⁸²

Hoogtepunt van het crematoriumcomplex is de tien meter hoog oprijzende aula van hout en glas die centraal in de binnentuin staat, omgeven door het hof. De rankheid van de houtconstructie en de transparantie van de acht meter hoge glaswanden verlenen aan de ruimte sacrale allure en een gevoel van verlichting, 'het idee dat een zuchtje wind al voldoende is om het geheel te doen wegzweven'.⁸³

De aula opent zich vanuit vrijwel alle richtingen naar de tuin die is aangelegd in strakke stroken van grote kiezels en siergrassen. De imponerende, vier meter hoge, houten deuren en een deel van het dakvlak zijn de enige echt gesloten vlakken van het gebouw. De kist kan naar wens op verschillende plaatsen in de aula worden opgesteld, maar normaliter staat hij frontaal opgesteld vóór de gesloten houten deuren. Als dicht vlak vormt dit een architectonisch contrast met de verder open ruimte van glas, een visueel rustpunt. Voor grotere bijeenkomsten of met mooi weer kunnen de deuren worden geopend, waardoor belangstellenden de dienst zelfs vanuit de tuin kunnen volgen. De aula is vrij formeel

De transparante aula van glas en houten spanten zorgt voor een indrukwekkende atmosfeer.

⁷⁹ "Crematorium Haarlem. Rapport uitwerkingsfase," Afdeling Real Estate & Housing, Bouwkunde TU Delft, mei 2004, 1.

⁸⁰ Hulsman en Hulsman, *Bouwen op de grens*, 111.

⁸¹ De Groot, "Tijd voor emoties," 5.

⁸² Projectomschrijving www.dok.nl

⁸³ De Groot, "Tijd voor emoties," 6.

ingericht met koppel- en stapelbare stoelen met stalen frame en esdoorn zitting en rug. In de rechterhoek van de aula staat een zwarte (elektrische) vleugel, in de linkerhoek - langs het spreekgestoelte - staat een grote olijfboom in pot. Origineel stonden hier drie grote palmbomen, als subtiele christelijke referentie in een verder neutrale ruimte.⁸⁴ Optioneel kan een losstaand kruissymbool bij de kist worden geplaatst. Volgens Peter van Wees, assistent crematoriummanagement, gebeurt dit echter sporadisch. Alleen indien aan de crematie een kerkdienst is voorafgegaan of wanneer de kerkelijke viering zelf in het crematorium plaatsheeft. Hiertoe beschikt het crematorium ook over wijwater, maar een uitdrukkelijk christelijke of katholieke viering komt in dit Haarlemse crematorium zelden voor. Verdere persoonlijke aankleding van de ceremonieruimte is beperkt. In tegenstelling tot de gangbare norm, hangen er géén plasmaschermen in de aula. De lichtweerkaatsing van het vele glas in de aula maakt deze voorziening onmogelijk. Maar vrijwel altijd staat er een foto op de kist, met daaromheen bloemen, eventueel kaarsen en een persoonlijk attribuut.

Na de plechtigheid kan de kist vanuit de aula via tuin of omloop naar de ovenruimte worden gedragen. Men bereikt de overdekte rondgang via de geopende hoge deuren, een overgang die als heel wezenlijk ervaren wordt, op een ritueel-sensitieve manier. Het klimaatverschil ten aanzien van de aula en de frisse lucht dragen hieraan bij.

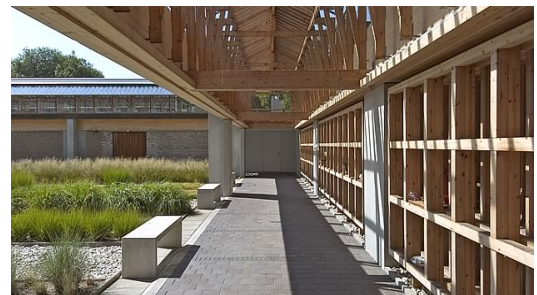

De entree van de ovenruimte gezien vanaf de invoerwand.

De ovenruimte is een zorgvuldig vormgegeven intieme ruimte. Een verlaagd plafond, wijkende wanden en uitgespaarde lichtstroken in het plafond - waar indirect daglicht doorheen valt - zorgen voor een bijzonder atmosfeer. Het interieur is sereen aangekleed met deels marmer natuursteen, witte wanden en spaarzaam ingericht met esdoorn bankjes. De sensitieve en sacrale vormgeving van deze ruimte wordt verder besproken in [→ 3.4].

Nabestaanden vervolgen hun rondgang richting de condoleanceruimte/koffiekamer aan de overzijde van het hof. Deze ruimte komt, net als de ontvangstruimte en familiekamer, uit op een besloten patio en is huiselijker aangekleed met zitbanken en rond eethoekmeubilair van esdoorn. Ook hier is de ruimte overhuift door de houten kapconstructie met glas, wat het geheel een lichtvoetig en ruimtelijk karakter geeft.

Lopend door de omloop ziet men de slagschaduw van de daksporen op muren en grond vallen. De laatste gevelzijde van het vierkante hof bestaat uit het semi-transparante houten columbarium, dat zowel van de binnen- als van de buitenzijde benaderd kan worden. Nabestaanden hebben een sleutel en kunnen op ieder moment terecht in het binnenhof ter contemplatie en nagedachtenis. Dat er bezoekers in de binnentuin kunnen zijn terwijl er een dienst wordt gehouden, werd door de architect niet als een probleem beschouwd. In tegendeel. Wat hem betreft zou de crematieplechtigheid gerust een meer publiek karakter mogen hebben.⁸⁵

Het columbarium is de afsluiting van de kloostergang.

⁸⁴ De palmbomen waren niet goed bestand tegen de grote temperatuurwisselingen in de aula. De olijfboom bleek onderhoudsvriendelijker en was daarbij ook een geschikt symbolisch alternatief. Aldus Peter van Wees, algemeen assistent van het crematorium, juni 2011.

⁸⁵ Mondelinge mededeling, ibid.

Troost en lichtvoetige verlichting

De klassieke en sacrale allure van het complex wordt bewerkstelligd door het symmetrische en vierhoekige grondplan, maar vooral ook door de verticaliteit van de constructie. De hoge houten spantbenen en houtskelet constructie van de aula, de transparante houten kappen van de gangen en ontvangstruimtes verlenen het gebouw zowel stabiliteit als een gevoel van verlichting. Zeinstra geeft lichtvoetigheid aan het gebouw door zijn keuze voor materialen als licht baksteen en uitbundig veel hout en glas, wat tevens bijdraagt aan het optimisme van het ontwerp. Dit contrasteert hij door een zekere ruwheid in materiaalafwerking toe te laten, want een 'gelikt' gebouw moest het niet worden. De functionele bedrijfsruimtes zijn discreet verwerkt in de lange zijden van de rondgang. Onzichtbaar voor de bezoekers want qua vorm parallel aan de buitenste schil van het bouw. Het crematorium heeft van buitenaf een kloosterachtig besloten karakter, maar van binnenuit wordt de ruimte als open ervaren, met zichtlijnen naar de boomtoppen van de omliggende bosrijke begraafplaats. Omdat de materialisatie alles behalve 'opeisend' is, biedt de entourage in de opvatting van de architect 'troost en bezinning'.⁸⁶

De langgerekte ontvangstruimte met gesloten witte wanden, uitlopend op patio's en hoge dakspanten met uitzicht op buiten (2002). De ruwe vloerafwerking werd later alsnog afgelakt en aan de wanden werden schilderijen opgehangen.

Vorm en Fric tie

In de negen jaar dat het crematorium in gebruik is, heeft het originele ontwerp een aantal kleine aanpassingen ondergaan. Los van technische onvolkomenheden wat betreft houtwerking, slechte akoestiek en klimaatregeling in de glazen aula, is het interieur op een aantal punten 'gebruiksvriendelijker' gemaakt.

Volgens de crematoriumbeheerder ervoeren nabestaanden de familiekamers als te kil en 'ziekenhuisachtig' waardoor de witte, manshoge ruimtes zijn aangekleed met schilderijen uit de kunstuitleen, kamerplanten en vloerkleden. De ruwe houten vloerdelen zijn alsnog gelakt. Ook zijn er vitrages opgehangen wat de mooie architectonische zichtverbinding met de groene patio's opbreekt. Dit alles uiteraard niet zonder de nodige ergernis van de architect. Hij ambieerde een zeker Spartaans karakter en zag de 'halfzachte' huiselijkheid met lede ogen aan.⁸⁷

Andere minpunten die ontdekt zijn door gebruik van het crematorium zijn het gebrek aan een extra kantoorruimte voor vergaderen en een ontvangstruimte waarin bezoekers op geschikte wijze ontvangen kunnen worden, bijvoorbeeld voor het overhandigen van de asresten. Bovendien kunnen uitvaartplechtigheden elkaar niet overlappen door de lay-out van het crematorium, wat nadelige consequenties heeft voor de omzet. Men kan hieruit concluderen dat Crematorium Haarlem is ontworpen als een architectonisch hoogstandje, waarbij aan de esthetische en rituele functie van het ontwerp een hoger gewicht is toegekend dan aan de bedrijfsmatige functionaliteit.⁸⁸

Het crematorium won in 2003 de prestigieuze Houtprijs. De jury omschreef het project als 'schokkend mooi'. De jury prees vooral de eigentijdse ruimtelijke kwaliteit, detaillering en vormgevingsaspecten die, aldus het juryrapport, bijdragen tot 'troost en ontspanning bij het ritueel van crematie'.⁸⁹

⁸⁶ De Groot, "Tijd voor emoties," 6.

⁸⁷ Mondelinge informatie van Peter van Wees, 23 juni 2011.

⁸⁸ "Crematorium Haarlem. Rapport uitwerkingsfase," 44.

⁸⁹ www.centrum-hout.nl/houtprijs2003/juryrapportarchitectuurprijs2003.

2.5 Crematorium Meerbloemhof door KBNG architecten (2006) "symbolische huid"

Crematorium Meerbloemhof is een uitwerking van het ontwerp waarmee architect Miel Karthaus van het Haagse architectenbureau KBNG in 2000 een besloten prijsvraag won.⁹⁰ De prijsvraag was uitgeschreven door de gemeente Zoetermeer en crematievereniging De Facultatieve. Men was zich in toenemende mate bewust van veranderende uitvaartgewoonten, wat zich in het programma van eisen onder meer vertaalde in 'toegankelijkheid van de ovenruimte voor nabestaanden'. Dit ter tegemoetkoming aan de Hindoestaanse gemeenschap en andere gezindten in Den Haag. Ook moest het nieuwe crematorium gebruikt kunnen worden voor begrafenisplechtigheden. Na een aantal jaren van oponthoud werd het ontwerp uiteindelijk doorverkocht aan uitvaartorganisatie Monuta, uitgevoerd en geopend in oktober 2006.

Aanzicht op Crematorium Meerbloemhof (2006) vanaf de begraafplaats en vijver. Met rechts verscholen in de CorTen schil de aula en het columbarium, links de brug en koffiekamers.

Het ontwerp werd uitgedaagd door haar locatie in het buitengebied van Zoetermeer. Met de *leisure* wereld van Snow World en de kunstmatige klimrots Ayers Rock direct grenzend aan haar noordzijde, en aan de zuidzijde de ingetogen rust van begraafplaats Buytenpark, hebben de architecten ingezet op een sterk sculpturale vorm en landschappelijke inbedding. Bouwfilosofie van het bureau: "Het maken van een plek, waar je je thuis voelt, staat voorop. Dat vraagt soms om een groot gebaar. Het is zoeken naar die ingreep, die geste die de plek definieert, waardoor een nieuwe context ontstaat".⁹¹

Symbolische huid en afscheiding

In dit geval noopte de omgeving tot een duidelijke scheiding die is vormgegeven in een robuuste, ongenaakbare en gekromde wand van weervast staal. 'Deze houdt de vrolijke drukte op afstand en begeleidt bezoeker en nabestaande op hun route naar de aula'.⁹² Als een schelp markeert het een grens, biedt beschutting en afzondering. De reden voor KBNG om te kiezen voor CorTen als gevelmateriaal is zowel de extreme vorm van beplating als het zachte, fluwelige uiterlijk dat geleidelijk aan verouderd. Het geroeste staal kan worden gezien als 'verbeelding van de vergankelijkheid'.⁹³ De platen zijn oplopend aangebracht, waarmee het gebouw een nadrukkelijk heuvelachtig silhouet heeft gekregen.

Zijaanzicht op de gekromde wand. Ook wel omschreven als grafheuvel of als een 'prehistorisch dier op de waterkant'.

⁹⁰ Het eerste ontwerp werd destijds aangeleverd onder de naam van bureau 'de MYT' in samenwerking met Braaksma & Roos. De architect Miel Karthaus formeerde kort daarna architectenbureau KBNG en zijn projectteam heeft de opdracht verder gerealiseerd in 2006.

⁹¹ www.KBNG.nl, project architect Martijn de Gier.

⁹² "Weervast stalen gevel verhult alledaagse constructie," *Bouwen met staal* 197, 08/2007, 31.

⁹³ Ibid.; Een tweede, meer prozaïsche reden voor het plaatmateriaal is het grote taboe op beton in Zoetermeer. Volgens Miel Karthaus gaat de gemeente Zoetermeer gebukt onder 'een trauma van een teveel aan betonconstructies' in het stadsbeeld. Mondelinge mededeling, Miel Karthaus, augustus 2011.

Opgehoogde grafheuvel

De landschappelijke inbedding met de begraafplaats leidde tot de vorm van een opgehoogde heuvel en de omringende waterscheiding. Kenmerkend voor het begraaflandschap in het laaggelegen Zoetermeer is de verplichte zandophoging tot boven de waterlinie. Dit idee heeft Karthaus doorgetrokken in de architectonische vorm en structuur van het crematorium, dat als een soort grafheuvel ook hoger komt te liggen. Door er een dubbele verdieping van te maken kan de afscheidsceremonie 'boven' plaatsvinden, terwijl de crematie, net als de handeling van het begraven, op een benedengronds niveau plaatsvindt. Passend in dit 'verhaal over begraven en cremeren met heuvels', zo vertelt Karthaus, 'zijn de waterpartijen die in de tussenruimtes een ideale plek vinden. Water is het meest scheidende element waardoor het gebouw van de omgeving kan worden losgemaakt. Bovendien is men vrij er allerlei symboliek in te leggen.'⁹⁴

Flow en oriëntatie

Een ander belangrijk uitgangspunt bij het ontwerp van het crematorium was dat het moest 'stromen'. Karthaus hekelt de traditionele crematoria. Hij noemt ze ook wel 'carburetors met allerlei kamertjes', waarin de crematieplechtigheid tot een efficiënt proces gedegradeerd wordt. Dat is niet van deze tijd, meent hij. In plaats van het programma op te knippen in abrupte scheidingen, wil hij met de vormgeving van Crematorium Meerbloemhof de nabestaanden het gevoel geven van een 'flow'. Daarin schuilt opnieuw de meerwaarde van de ronde wand die als 'een krul' en herkenningspunt de nabestaande dient te begeleiden door het gebouw. Om, in de woorden van de architect, 'desoriëntatie tegen te gaan' en de uitvaartervaring 'heel' te houden.

Het crematoriumgebouw en -terrein begeleidt in zijn visie iemand op zijn of haar laatste gang, een vloeiend verloop van de ruimten draagt zorg voor een continuïteit tussen landschap en gebouw. Een laag beginnende muur oriënteert de nabestaanden in het entreegebied. De trap vanaf de parkeerplaats gaat over in de Cor-Ten-stalen wand en het terrein loopt langzaam op naar de ontvangstruimte. Deze helling vertraagt de pas en versterkt de emotionele beleving: 'de weg naar het afscheid voelt zwaar aan', aldus de associatie van de architect.

De aula is het lichtste en hoogste punt van het gebouw. Tijdens de ceremonie biedt een groot venster uitzicht op het water, naar de begraafplaats. De inrichting van de aula is echter niet rechtstreeks georiënteerd op dit weidse uitzicht. Het meubilair staat een kwartslag gedraaid richting een witte wand met een abstracte muurschildering, waarvoor de katafalk met kist staat opgesteld. Door het daklicht worden de sprekers en de overledene aangelicht.

**Van boven naar beneden:
De oplopende entree, de
ontvangstruimte en de aula
(twee aanzichten).**

Na afloop van de ceremonie daalt de kist, via een liftconstructie in de katafalk, omlaag naar de benedenverdieping, waar nabestaanden naar wens bij de invoerruimte aanwezig kunnen zijn. In het oorspronkelijke ontwerp was een ceremoniële 'showtrap' in de aula opgenomen zodat nabestaanden op rituele wijze konden afdalen. Dit idee is gesneuveld na een negatieve kosten-batenanalyse.⁹⁵ Nu loopt de route naar de ovenruimte via een dienstrap in de gang. De architecten hebben deze echter architectonisch 'formeler' aangekleed dan strikt noodzakelijk: zo is de toegangsdeur tot de trap niet weggestopt maar opgetrokken uit glas. Cor-Ten staal is op de wanden

⁹⁴ Mondelinge mededeling, Miel Karthaus, augustus 2011.

⁹⁵ De hindoeïstische gemeenschap werd geïdentificeerd als voornaamste doelgroep die ceremonieel de verbranding zou willen bijwonen. Procentueel zou zij echter een te kleine behoefte vertegenwoordigen om de meerkosten te verantwoorden. Aldus projectarchitect Martijn de Gier, mondelinge mededeling, augustus 2011.

toegepast en bovendien is de trap breder dan de normatieve negentig centimeter. Nu kunnen minimaal twee mensen, zij aan zij, afdalen. De oveninvoerruimte is niet heel bijzonder vormgegeven. De ruimte is aangekleed conform een traditionele 'low budget' restyling, dus met een plant en een schilderij aan de wand, wat in dit geval uit geometrische kleurvakken bestaat. De gehele begane grond is verdiept aangelegd en staat half in het water. Behalve de ovenruimte zijn hierin kantoorfuncties en een binnencolumbarium opgenomen. Deze is direct onder de aula gesitueerd en biedt met een venster ook uitzicht op het water. Nabestaanden hebben 24 uur per dag toegang tot dit columbarium, via een aparte entree in de stalen wand aan de noordzijde.

De ovalen aula vormt een scharnierpunt in de routing: na afloop van de ceremonie verandert men van richting. Bij een crematie loopt men na de ceremonie normaliter terug 'in de richting van het leven', naar de koffiekamer. Bij een begrafenis draagt men de kist over de brug en het diepliggende water naar de begraafplaats. Daarna keert men terug naar de koffiekamers.

De koppelbare koffiekamers, geschakeld aan het hoofdbouwvolume, zijn als apart bouwblok uit metselwerk opgetrokken. De nabestaanden komen 'los' uit de beschutting van de muur om in een aparte ruimte te condoleren en wat te drinken. Het balkon aan de zuidzijde verbindt de koffiekamers ten slotte met het parkeerterrein. En mede door het langzame dalen van het terrein, zal 'de vrije wandeling naar de auto lichter aanvoelen', aldus de architect.⁹⁶

Beschut door een stevige, zware CorTen-stalen wand weet men zich in dit expressieve crematorium gevrijwaard van het dagelijkse leven. Het landschappelijke niveauverschil en de architectonische vorm worden ingezet om de rituele gang van de afscheidsplechtigheid te begeleiden, met als extra toevoeging de twee bruggen over het water die het crematorium verbinden met de begraafplaats en strooivelden.

Achter de markante gevels en het vloeiende handelingsverloop van dit crematorium gaat echter een tamelijk alledaagse constructie schuil die in veel bedrijfsgebouwen is te vinden. Dit heeft de bouwkosten aanzienlijk gedrukt, al zijn de binnenruimtes hierdoor wel van een minder hoog architectonisch niveau. Tot chagrijn van de architecten is het interieurontwerp destijds uitbesteed aan een apart stylingbureau, wat volgens hen niet altijd tot een optimaal resultaat heeft geleid. Bijzonder aan het crematorium is desalniettemin het feit dat het is gerealiseerd voor een bouwsom gelijk aan een regulier crematoriumontwerp.

Volgens Karthaus is Herman Zeinstra met zijn ontwerp voor Crematorium Haarlem [→ 2.4] de grote wegbereider geweest voor de realisatie van hun eigen vernieuwende concept. 'De poëtische kracht is erg groot', zo roemt hij het ontwerp van zijn collega architect. Zelf beschouwt Karthaus het ontwerp van een ceremoniële ruimte zoals het crematorium ook wel als 'het summum onder de bouwopgaven, zoals vroeger kerken werden gemaakt. Want dan hoeft je je niet alleen aan functionele eisen te houden. Bij het ontwerpen van een crematorium gaat het om de vormgeving van een heel bijzonder en aangrijpend moment waarin mensen verkeren.'⁹⁷ Bij de feestelijke opening prees de wethouder het nieuwe crematorium als 'monumentaal'.⁹⁸

Twee loopbruggen van staal verbinden het crematorium met de begraafplaats

De koppelbare koffiekamers liggen vlak aan het water

⁹⁶ Projectomschrijving op www.kbng.nl

⁹⁷ Mondelinge mededeling, Miel Karthaus, augustus 2011.

⁹⁸ Ibid.

2.6 Crematorium Heimolen door Claus en Kaan (2008) "tussen hemel en aarde"

Weliswaar over de grens met België, maar ontworpen door het Nederlands architectenbureau Claus en Kaan, is in Sint-Niklaas in 2008 een tweeledig crematoriumcomplex gerealiseerd dat getuigt van plechtige diepgang en allure. Het is gesitueerd op een groen omheinde begraafplaats, vlak langs de E17 richting Gent, en bestaat grofweg uit twee kubistische, witte 'monolieten'. Het ontwerp is, net als de vorige casus, het resultaat van een ontwerpwedstrijd, gelanceerd in 1999 bij het aantreden van de eerste Vlaamse Bouwmeester bOb Van Reeth.⁹⁹ De idee achter het uitschrijven van de wedstrijd was de garantie om daarmee het architectonische op een hoger niveau te brengen. Hieruit spreekt een expliciet nieuwe kijk op de aspecten die een hedendaags crematorium moet omvatten, van 'puur technische elementen tot het inzicht dat een dergelijk gebouw moet beantwoorden aan hoge architectonische kwaliteiten'.¹⁰⁰

Het ontvangstgebouw crematorium Heimolen (2008)

Deze beperkende randvoorwaarde van programmatische opsplitsing hebben Claus en Kaan benut om hun concept te versterken. De aula's en de bijbehorende infrastructuur werden gesitueerd nabij de straatzijde en parkeerplaats, de ovens zijn ondergebracht in een afzonderlijk gebouw aan de noordzijde van de begraafplaats. Beide gebouwen zijn onderling verbonden door het landschap met vijvers, graf- en urnenvelden. Kees Kaan spreekt van twee onderdelen van één ceremonie, 'waarbij sprake is van een ontvangst, rouw en verwerkingsdeel dat op de levenden en de aarde gericht is, terwijl de eigenlijke crematie - zelfs bij de meest non-religieuzen onder ons - een blik naar de hemel doet richten'.¹⁰¹

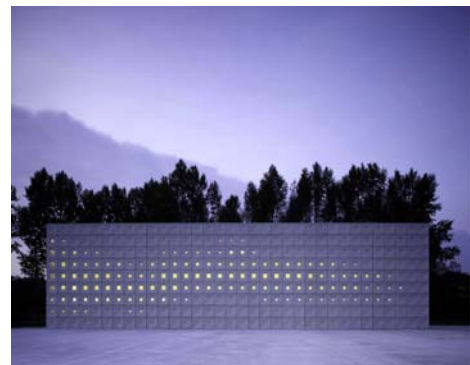
Grensverleggende verbeelding

De gebouwen zijn ontworpen als elkaars spiegelbeeld in het horizontale vlak: een imposant dak waaronder de ontvangstfuncties verenigd zijn en een uitgestrekte plaat waarop het crematiegebouw ligt. De architecten verbeelden hiermee de in hun ogen tegendraadse verwantschap van de verschillende functies in het uitvaartritueel. Het ontvangstgebouw met de aula's en koffiekamers zijn conceptueel gericht op binding met 'het aardse', de expressie van het crematiegebouw is daarentegen gericht op de hemel, de 'kosmos'.¹⁰²

Opsplitsing van het programma

De ontwerpogave bestond uit het invoegen van een ontvangstgebouw en een crematorium op een bestaande begraafplaats. Als randvoorwaarde gold tevens dat de huisvesting van de ceremonie en de feitelijke crematie zo ver mogelijk van elkaar gescheiden diende te zijn. Formeel vanuit 'praktische en milieutechnische' redenen, maar feitelijk was er vooral emotionele weerstand van omwonenden tegen de bouw van een 'verbrandingsoven' in de nabijheid van hun

huizen.

Het verlichte ovengebouw bij schemer

⁹⁹ In tegenstelling tot Nederland ligt in België de verantwoordelijkheid voor crematies en de bouw van crematoria geheel in handen van overheidsbestuur, in dit geval de Intercommunale Westlede.

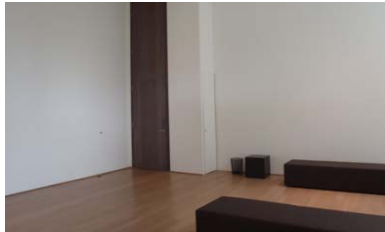
¹⁰⁰ Marc Dubois, "Een serene plek voor afscheid," in *Crematorium Heimolen: Claus en Kaan Architecten*, Marc Dubois (Amsterdam: Prototype-editions.eu, 2010). Citaten in deze scriptie zijn ontleend aan de redactionele tekst die door de uitgever beschikbaar is gesteld, aldaar 1.

¹⁰¹ Projectbeschrijving Crematorium Heimolen op www.clausenkaan.com.

¹⁰² Dubois, "Een serene plek voor afscheid," 4.

Ruimtelijke en rituele concentratie

Het strak horizontale en modernistische ceremoniegebouw is ontworpen als een grote dakoverstek waaronder losse volumes zijn geplaatst. Hierdoor is het aantal binnengangen tussen de aula's beperkt en zijn de verschillende uitvaartfuncties als paviljoens gescheiden door overdekte buitenruimtes. Een heldere routing en ruimteherkenning waren een wens van de Vlaamse bouwmeester, die het gebrek aan sereniteit en een natuurlijke verloop van de plechtigheid vaak mist in oudere crematoria met complexe lay-out.¹⁰³ In de hoge dakstructuur zit bovendien de technische infrastructuur en het administratieve gedeelte verborgen. Door deze bedrijfsfuncties aan het oog te onttrekken, staat de architectonische ruimtebeleving van het gebouw geheel ten dienste aan de ceremonie en de nabestaanden. 'De opeenvolging van de ruimten dient samen te gaan met een toenemende concentratie op het ritueel', aldus de motivatie van de architecten.¹⁰⁴

**Van boven naar beneden:
het voorportaal, de familiekamer,
de ontvangsthall en de grote aula.**

Wanneer men op het gebouw afloopt, lijkt het imposante dak van de voorhal te zweven, omdat er geen kolommen op de hoeken zijn geplaatst. Deze weidse overdekte ruimte biedt bescherming aan de samenkomende bezoekers. Dit roept volgens architectuurcriticus Marc Dubois het beeld op van een dorpsplein waar mensen samenkomen voor en na de plechtigheid in de kerk.¹⁰⁵

Het belangrijkste volume, ter rechterzijde onder het dak, bevat de twee aula's, een algemene ontvangsthall en twee familiekamers. Het andere volume, ter linkerzijde onder het dak, bevat een algemeen toegankelijke cafetaria, de keukens en de restauratieve condoleancekamers met uitzicht op een kleine tuin. Hoge, zware deuren markeren elke overgang van buiten naar binnen en alle interieurs bezitten een plafondhoogte van vijf meter. De ruimtes zijn buitengewoon sober en spartaans ingericht, esthetische maatvoering zet de toon. In de helderwitte familiekamers staan slechts langgerekte, met donkerleer beklede bankjes.

De ervaring bij het binnenkomen van de ontvangsthall is indrukwekkend. Een raam overspant de volledige breedte en hoogte van de uitgerekte ruimte, met uitzicht op de groene begraafplaats en vijfverpartij.

Twee hoge dubbele deuren leiden naar de grote aula. Deze bestaat uit een diepe rechthoekige ruimte zonder zijramen, en ademt een plechtige sfeer. Al het licht komt indirect de ruimte binnen via lichtkoepels in het dak. In het plafond zijn 96 identieke cirkelvormen verwerkt waarvan sommige daglicht toelaten, in andere is elektrische verlichting geïntegreerd. De twee lange zijwanden hebben een licht golvende beweging om een optimale akoestiek te bereiken. De kunstenaar Peter

Vermeersch deed vervolgens nog een ingreep door de wanden

van wit naar donkergrijs te schilderen, een subtiliteit die velen niet eens zullen opmerken. Het zicht leidt naar een immense vrijstaande wand in bruin geschakeerd marmer met een *flatscreen*. Ook de aaneengesloten vloerplaat is van dezelfde donkere steensoort, met daarop twee losse marmeren blokken waarop men de kist kan plaatsen. De traditionele katafalk, door de architecten ietwat smalend omschreven als 'het rollende object verborgen achter textielbekleding' is aldus vervangen door ferme blokken natuursteen.

¹⁰³ Dubois, "Een serene plek voor afscheid," 2.

¹⁰⁴ "Claus en Kaan: Crematorium Heimolen, Sint-Niklaas," *Bouwen met Beton*, 2010-2011, 20.

¹⁰⁵ Dubois, "Een serene plek voor afscheid," 3.

De kleine aula is qua sfeer een stuk intiemer. De ruimte is vrijwel geheel bekleed met het bruine natuursteen en subtiel strijklucht van boven geeft de ruimte een onderaards, catacombeachtig karakter. 'Het marmer van wand en vloer geeft aan deze plaats een diepere betekenis tussen mens en natuur, tussen de bijna eeuwigheid van dit materiaal in vergelijking met ons kortstondig bestaan op de planeet aarde.'¹⁰⁶

Verheffing, transcendentie en een patroon van wolken

Veel aandacht gaat naar de architectuur en uitstraling van het crematiegebouw dat een paar honderd meter verderop ligt en via zowel een verharde weg als een wandelpad bereikt kan worden. Door de programmatische opsplitsing is het ovengedeelte geen 'backstage' meer van de aula's maar een autonoom volume. Expliciet werd door de architecten een anti-industrieel karakter nagestreefd, in tegenstelling tot de gebruikelijke aanpak bij de bouw van de ovenruimte. De blik op een rokende schoorsteen en/of geavanceerd filtersysteem is vermeden door de keuze voor een groter bouwvolume dan strikt noodzakelijk. Het crematorium staat op een grote vloerplaat van wit beton dat dezelfde dimensies heeft als het platte dak (100 x 40m) van het ontvangstgebouw. Deze *overgedimensioneerde* vloerplaat verleent grootsheid aan het gebouw, tilt het op uit zijn omgeving en verheft het in de lucht. Architectuurcritici noemen het gebouw 'een witte schrijn' of schrijven dat 'het geheel doet denken aan een altaar, bij uitstek een plaats van transcendentie.'¹⁰⁷

Detail van de cassettegevel-structuur en situering op grondplaat.

De monolithische verschijning van het witte bouwvolume is verzacht door een fijnmazige gevelstructuur van beton. Deze bestaat uit vierkante cassettes in diep reliëf, die integratie van lichtopeningen mogelijk maken en tevens een mooi contrast vormen met het strenge volume. Aan de buitenkant vormen de lichtopeningen een patroon van wolken, als symbolische verwijzing naar het hemelse en transcendente karakter van de verassing.¹⁰⁸ Nabestaanden kunnen de crematie bijwonen, hetzij in een soort gedenkrimte hetzij in de crematieruimte bij een van de drie vrijstaande ovens.¹⁰⁹ Het interieur is met grote zorg en frivole lichtwerking ontworpen [→ 3.4]. In het nieuwbouwontwerp is geen columbarium opgenomen. Voor verstrooiing van as of de bijzetting van urnen worden het reeds bestaande strooiveld en de urnenmuren gebruikt, vlakbij de ingang van het terrein. Op de wandelroute terug richting het ceremoniegebouw en koffiekamers loop je langs grote grafvakken waar urnen in begraven zijn.

Een betekenisvolle plaats

In hun ontwerp gaat het Claus en Kaan erom een betekenisvolle plaats te maken voor het nemen van afscheid en het creëren van een gebouw met de juiste dosering van 'aanwezigheid en afwezigheid'.¹¹⁰ Ze kiezen er resoluut voor om het technische en functionele niet te expliciteren; daarentegen zijn de beperkende randvoorwaarden juist gebruikt om het crematieritueel zowel ruimtelijk te positioneren als architectonisch te versterken. De architecten hebben gezocht naar 'een ervaring van evenwicht gerelateerd tot de aardbodem en tot de lucht'.¹¹¹

¹⁰⁶ Ibid., 4.

¹⁰⁷ "Claus en Kaan: Crematorium Heimolen, Sint-Niklaas," 22.

¹⁰⁸ Ibid., 18.

¹⁰⁹ Navraag leert dat in de twee jaar dat het crematorium in bedrijf is, maar weinig nabestaanden feitelijk gebruik maken van de mogelijkheid tot een finaal afscheid bij de oven. Het wordt dan ook niet actief aan de man gebracht, zegt de dienstdoende geestelijk leidsman, 'omdat het eigenlijk maar een hinderlijk oponthoud betekent voor de oventechnici (...)' Mondeling medegedeeld bij bezoek aan crematorium Heimolen, juni 2011.

¹¹⁰ Dubois, "Een serene plek voor afscheid," 5.

¹¹¹ Ibid., 6.

3 Casusvergelijking van crematoria: een taxonomie van rituele ruimtes

In het vorige hoofdstuk werd een impressie gegeven van een zestal casussen, waarbij deze losstaand van elkaar werden omschreven. Het eerste deel omvatte de beschrijving van drie ontwerpcasussen met als onderwerp de herinrichting en restyling van bestaande, als gedateerd ervaren crematoria. Het tweede deel betrof de beschrijving van drie recente, onder architectuur gebouwde crematoria. Per casus werd een ontwikkelingsschets gegeven wat betreft de (her)inrichting van de rituele ruimte. Aan bod kwamen ook de visie(s) van de ontwerpers op cremateritueel en ruimtebeleving, en de concrete effectuering daarvan in de vormgeving. Op uiteenlopende wijze geven interieurstylisten en architecten vorm aan eigentijdse crematoriumruimtes.

In dit hoofdstuk worden de zes casussen bijeen gebracht. Dit heeft als doel opvallendheden, maar ook samenhang hiertussen op te sporen en in kaart te brengen. Hoofdstuk drie dient zodoende als opstap van het praktijkgedeelte naar het evaluerende gedeelte van hoofdstuk vier, waarin centrale rituele kwaliteiten en nieuwe basaal-sacrale dimensies worden opgespoord.

Om aan deze onderlinge casusvergelijking enige systematiek te geven worden de bevindingen geordend naar type ruimte in het crematorium. De gekozen 'taxonomie' bestaat uit de volgende vijf deelgebieden: het entreegebied van het crematorium [3.1], de ontvangst- en wacht ruimtes [3.2], de aula [3.3], de ovenruimte [3.4] en als laatste onderdeel de koffiekamer annex uitvaartlounge [3.5]. Waarom deze keuze? In de casussen zien we dat al deze bezoekersruimtes in meer of mindere mate zijn heringericht of met aandacht zijn ontworpen, en dus van belang worden geacht voor de eigentijdse beleving van de crematieplechtigheid. De aula als centrale ceremonieruimte krijgt een extra onderverdeling vanwege onderscheidende typologische kenmerken. Er is een globaal onderscheid gemaakt in gesloten aula's met bijzondere artificiële lichtsfere[n] [3.3.1] en aula's met nadruk op openheid en/of groene natuurbeleving [3.3.2]. Ook krijgt de actuele configuratie van de aula wat betreft meubilair en katafalk aandacht vanwege de interessante transformaties aldaar [3.3.3].

Door in dit tweede deel van de casusbespreking te kiezen voor een systematisch model dat de verschillende interieurruimtes opdeelt, wordt enigszins tekort gedaan aan de gesignaleerde ontwikkeling in crematoriumarchitectuur die (vloeiende) aaneenschakeling van ruimtes centraal stelt. Deze tendens van wijldropige ruimtebeleving zal in de evaluatie [→ 4.2] nog expliciet uitgelicht worden, en waar mogelijk worden ingepast in deze taxonomie. Dus hoewel er een belangrijke samenhang tussen de ruimtes bestaat, worden ze apart behandeld. Deze werkwijze maakt het immers mogelijk om op globale wijze vormgelijkenissen, verwantschappen en verschillen aan te tonen.

3.1 Het entreegebied

Bij een vergelijkende bespreking van de vormgeving rondom het entreegebied van de casussen stuiten we al meteen op een groot onderscheid tussen de 'restyling' van gedateerde crematoria en de nieuwbouw. Zo is de reikwijdte van *transformerende* opties bij herinrichting fundamenteel beperkt. De bouwkundige elementen die een doorslaggevende rol spelen bij de sfeerbeleving van het entreegebied zijn namelijk de locatie, stedenbouwkundige omgeving en de uitdrukking van het gebouw. Deze factoren zijn bij de restyling van een gedateerd crematorium al voorgegeven en lastig te wijzigen. De speelruimte is klein. Gezien de aandacht die het entreegebied krijgt bij de nieuwbouw casussen, is bespreking en vergelijking van de verschillende situaties wél relevant.

Een markante zonering bij nieuwbouw

Zo begint de gevoelsmatige sequentie van een crematieplechtigheid feitelijk al bij de nadering vanuit de stad, de aankomst op het crematoriumterrein of parkeerplaats en de fysieke entree van het gebouw.

Entreegebied met trap, bordes en markante deuren, Crematorium Haarlem (2002).

Kijkend naar de nieuwbouw van Crematorium Haarlem (2002), dan zien we dat het is ingeplant aan de rand van een woonwijk, op het terrein van de bestaande Noorderbegraafplaats, terzijde van de oprijlaan met een lang waterbassin. Het compacte, met kiezelsteentjes bedekte parkeerterrein aan de voorzijde is door een smalle groenstrook met enkele hoge naaldbomen gescheiden van het crematorium. Het complex is verhoogd aangelegd: bezoekers bereiken het 'opgetilde' plateau via enkele uitgespaarde

betonnen trap treden in de mooi beplante groenstrook. Eenmaal boven staat men op een brede betegelde stoep met een riant semi-transparante houtoverkapping. De ingang bestaat uit een markante strook houten deurpanelen van ongeschaafd Keruing. Er is geen deurbeslag te vinden: Voor aanvang van een uitvaartdienst staan enkele deurpanelen naar binnen gekeerd open voor ontvangst.

De architecten van Crematorium Meerbloemhof in Zoetermeer (2006) scheppen op stedenbouwkundig niveau concentratie via enigszins dramatisch aangelegde paden, bruggen over water en landschappelijk niveauverschil. De nadering tot het gebouw wordt vanaf de oprit al getransformeerd tot een 'prelude' op de plechtigheid. Vanaf de parkeerplaats neemt immers een laagbeginnende muur de nabestaande, steeds oplopend, mee tot in de aula. De aanloop van het CorTen staal is verdunnend naar het landschap, verdichtend naar het crematorium aangebracht. Om de ingang te bereiken beklimt de bezoeker een brede, statige betonnen trap of hij loopt om via een rank gebogen helling. Zoals in [2.5] staat omschreven, vertraagt de trap of helling de pas, wat de emotionele beleving van het naderende afscheidsmoment versterkt. Het toegangsportaal van het gebouw bestaat volledig uit glas met dubbel openslaande deuren.

Zowel bij het crematorium in Haarlem als in Zoetermeer is werk gemaakt van het entreegebied via niveauverschil, wat de overgang naar een bijzondere zone markeert. De drempelsituatie is architectonisch aangezet via expressieve materie, routing en trappartijen.

De parkeerzone en trappartij als prelude op de plechtigheid, Crematorium Zoetermeer (2006)

Bij crematoriumcomplex Heimolen in Sint-Niklaas (2008) wordt uitdrukkelijk niet afgeweken van het maaiveld. De conceptuele idee van het ceremoniegebouw is bij uitstek 'aards' en aldus op de aardbodem georiënteerd. Vanaf de parkeerplaats loopt men door een hek het begraafplaatssterrein op. Via een strak aangelegd pad nadert men het ontvangstgebouw waar een bijzondere overgangszone is gecreëerd onder de gigantische dakpartij. Het betreft een soort overdekt voorplein, waarvan de ver naar beneden getrokken dakrand direct beschutting en geborgenheid geeft aan de samengekomen groep mensen vóór de plechtigheid.

Groot overdekt voorportaal met sferisch licht en uitzicht, Crematorium Heimolen in Sint-Niklaas (2008)

beklemtone. In de vloer is een subtiel kunstwerk van Christoph Fynck aangebracht, met als thema tijd en beweging. Dieper het gebouw in, langs de hoge open gang, bereikt men via statige vier meter hoge poortdeuren de ontvangsthal.

Het zwevende dak wordt ondersteund door twee verticale betonschijven in het midden van de ruimte, gecombineerd met twee openingen in het dak. Langs deze wanden stroomt regenwater naar beneden evenals het zenitaal licht, wat een sacrale sfeer oplevert. 'Twee cruciale elementen van het leven zijn hier bij elkaar gebracht: licht en water,' aldus Marc Dubois.¹¹² Hij vergelijkt de ruimte met een dorpsplein bij de kerk, maar omwille van de gewijde sfeer roept dit overdekte voorplein ook wel het beeld op van een voorportaal of narthex van een modern kerkgebouw.¹¹³

De bodembedekking van baksteen is het bindende element waarmee de architecten opnieuw het aardse karakter willen

Armoe troef bij oudbouw

Vergelijken we nu de nieuwbouw met de restyling casussen, dan komen deze laatste er maar bekaaid vanaf. De gedateerde crematoria hebben weinig bijzonders te bieden wat betreft hun entreegebied. Een sensitieve meerwaarde of enige poëtische allure is ver te zoeken.

De ontwerpers verantwoordelijk voor de DELA crematorium metamorfoses, Co&Im ontwerp bureau, zijn zich pijnlijk bewust van dit gebrek. In hun optiek is de directe omgeving en uitstraling van de crematoria van groot belang voor de totaalsfeer van het afscheid nemen. Ze hebben verschillende ideeën voorgesteld om de entrees en de parkeerplaatsen te verbeteren, want 'de eerste indruk is ontzettend belangrijk en buiten en binnen moeten een geheel vormen,' maar vooralsnog zijn hun plannen niet ten uitvoer gebracht.¹¹⁴ Naar alle waarschijnlijkheid omdat het een hoog kostenplaatje met zich meebrengt en omdat een echt optimale verandering technisch niet realiseerbaar is zonder tot complete nieuwbouw over te gaan.

Kijken we naar de huidige entreepartij van DELA Crematorium Heeze (bouwjaar 1976), de uitvaartlocatie die vanwege de 'neerslachtige sfeer' destijds aanleiding was voor het hele DELA metamorfose project, dan zien we inderdaad een groot verschil met de zorgvuldigheid en kwaliteit waarmee de entrees van de nieuwbouw casussen zijn vormgegeven. Het crematorium is niet zichtbaar vanaf de parkeerplaatsen en de routing is onduidelijk. De grondbedekking rondom het entreegebied bestaat uit slecht onderhouden asfalt met kuilen. De luifel oogt lomp en ouderwets, materiaalafwerking is sleets, en de drie traptreden die leiden naar de ingang hebben bij lange na niet de elegantie of zeggingskracht van de trappartijen van Haarlem of Zoetermeer. Om nog maar niet te spreken van de ad hoc ingepaste rolstoelhelling die als het goedkoopste alternatief uit de bouwcatalogus voor hulpmiddelen lijkt te rollen. Voorts is de diepliggende ingang somber en weinig uitnodigend.

'Gedateerd en desolaat': portaal van DELA Crematorium Heeze (2011).

¹¹² Dubois, "Een serene plek voor afscheid," 3.

¹¹³ Denk bijvoorbeeld aan het strak omkaderde portaal van beton met expressieve lichtinval van de moderne katholieke St. Canisius kerk in Berlijn uit 2002, ontworpen door Büttner, Neumann & Braun.

¹¹⁴ Henk Dijkman, "Marie-Jose & Jan van Hekke" *Terra Architectura* 4/5, 2005, 74.

**Van boven naar beneden:
Entreegebied van Tilburg, DELA
Maaslanden en Yarden Slangenburg.**

Non-descript en gedateerd

Het is interessant om de gedateerde casussen uit om en nabij hetzelfde bouwjaar, Tilburg (1986), DELA Maaslanden (1987) en Yarden Slangenburg (1988) onder elkaar te zetten. Dan zien we typische overeenkomsten: Ze zijn weliswaar alle drie in de afgelopen tien jaar stevig gerenoveerd (resp. 2003, 2006, 2011), maar deze bouwactiviteiten hebben weinig veranderd aan de eerste aanblik en het entreegebied. Rita Hulsman categoriseert de crematoria onder de bouwstijl neomodernisme: 'Eénlaagse gebouwen samengesteld uit ten opzichte van elkaar verspringende geometrische componenten met een introvert karakter.'¹¹⁵ Dit komt neer op banale, non-descripte bedrijfspanden opgetrokken uit veel metselwerk en reguliere (lees: goedkope) bouwmaterialen. De hoogteligging wijkt niet af van het standaard maaiveld. De algemene toegangsweg van straatklinkers loopt in gebogen vormen direct tot aan de ingang, wat ongetwijfeld heel praktisch is voor minder validen maar weinig profilerend qua bijzondere zonering van het pand. Parkeervakken en trottoirs zijn op functionele wijze aangelegd. Van een ceremoniële aanloop tot het gebouw of een mooie enscenering, zoals bij de nieuwbouwcasussen, is geen sprake, al is de beplanting in Tilburg wel fraai. Er is bovendien een bronzen sculptuur op sokkel vlakbij de entree geplaatst.

Forse luifels van trespas accentueren de verdiept gelegen ingangen van de crematoria. De bescheiden toegangsdeuren zijn vergelijkbaar met die van een willekeurige kantoorentree. Kortom: Qua architectuur en omgeving wijst weinig erop dat nabestaanden en genodigden op weg zijn naar een bijzonder ceremonieel gebeuren.

Innovatie?

Sommige recente 'innovatieve' aanpassingen in het entreegebied van deze crematoria lijken zelfs extra afbreuk te doen aan de emotionele gevoeligheid van nabestaanden. Wat te denken van de digitale infozuil, die sinds 2003 aan het begin van het terrein bezoekers van Crematorium Tilburg de weg wijst? Op het elektronische display staan aangegeven de naam van de overledene, de aanvangstijd van de dienst en de betreffende aula. Is deze signalisatie handig? Ongetwijfeld. Maar de technologische uitstraling van de infozuil versterkt het procesmatige bedrijfskarakter van het crematorium. Het doet denken aan 'het lopende band idee' waar men tegenwoordig juist een onpersoonlijk en naargeestig gevoel bij heeft. Dat geldt in zekere zin ook voor het prominent plaatsen van een *corporate* logo en bedrijfsnaam op de gevel of bij de entree van het crematorium terrein. Een gebruik waar DELA en Yarden meer terughoudendheid in kunnen tonen, want een zakelijke sfeer staat op gespannen voet met hun nieuwe mantra waarbij 'de omgeving een troostende en persoonlijke ambiance moet uitstralen'.

Een infozuil met digitale display wijst bezoekers de weg, Tilburg 2003.

¹¹⁵ Hulsman en Hulsman, *Bouwen op de grens*, 265-266.

3.2 De ontvangst- en wachruimtes

Eenmaal over de drempel ervaart men een wereld van verschil bij de gedateerde crematoria. Alles is door de stylisten uit de kast gehaald om van de voorheen sombere en zakelijke wachruimtes warme en uitnodigende ontmoetingsruimtes te maken.

Uitnodigende en troostrijke huiskamersfeer

In alle besproken crematoria is het veelal grauwe schoonmetselwerk overgeschilderd met toepassing van een kleurenpalet dat ofwel 'specifiek rustgevend' is zoals bij Yarden (groen, bruin, beige), 'bijzonder warm en sfeervol' zoals bij DELA (magenta, paars, groen) of simpelweg helderwit en fris zoals in Tilburg. Systeemplafonds maken plaats voor eigentijdse kwalitatieve plafondafbouw, de bevloering wordt uitgerust met chic natuursteen, houten vloerdelen of zachte ronde tapijten om een huiselijk karakter aan te zetten. Overal zijn de losse wachtkamer stoelen vervangen door meubilair in de vorm van lage bankjes bekleed met kleurrijke stoffen. Ook kunst doet zijn entree. Er worden schilderijen opgehangen, wandillustraties aangebracht en sculpturen in de ruimte geplaatst. Al deze ingrepen dragen volgens de ontwerpers bij aan een meer 'ontspannen', karaktervolle en uitnodigende sfeer in aanloop op de uitvaartplechtigheid.

Heilzame natuur en transparante ruimte

Natuur en een wisselwerking met buiten is een terugkerend thema bij de metamorfose van de ontmoetingsruimtes. De ruimtes worden concreet aangekleed met bloemen (veel orchideeën) en planten tegen een steriele sfeer en ter decoratie. Ook volwassen bomen in stijlvolle containers (olijf-, palm- en lindebomen) doen op ruime schaal hun intrede. Interieurbeplanting is op zich geen nieuw fenomeen, al staan de planten nu in hoge solitaire potten en zijn ze vaak geselecteerd op hun symbolische betekenis. Florale wanddecoraties en grote schilderijen met natuurmotieven doen hun intrede. Ook zijn in de algemene ruimtes overal de vitrages en gordijnen afgeschaft.

Dit brengt meer licht en lucht in de ruimtes en optimaliseert het zicht op de (groene) buitenomgeving. Bij de nieuwe ontvangstruimte van DELA Crematorium Nedermaas (2007), zien we alle drie beschreven 'groen' elementen toegepast: Planten op sokkels, grote florale wanddecoraties en een glazen pui voor meer contact met buiten. Op de afbeelding staat ook het speciaal ontworpen zitmeubel *Elliptic*, in de vorm van een organisch bladmotief. Verschillende DELA crematoria zijn hiermee uitgerust.

De nieuwe ontvangstruimte van DELA Crematorium Nedermaas (2007) ademt comfort, openheid en natuur.

Het is een basale 'interieurregel' dat strakke, rechte vormen en lijnen interieurs streng en weinig uitnodigend maken. Ze appelleren aan het verstand. Ronde, zachte vormen hebben daarentegen een softe, laagdrempelige uitstraling en appelleren aan het gemoed.

Spreuken op de ramen in de ontvangstruimtes van DELA Crematorium Nedermaas (2007).

Met de inrichting en architectuur hebben de ontwerpers als doel het aanspreken en ondersteunen van de menselijke emoties die horen bij een afscheid. Bij de restyling zien we dat het scheppen van een sensitieve ruimte soms ook uitloopt op letterlijk troostrijke zinsduiding; Op de glazen puien van de twee ontvangstruimtes van DELA Nedermaas staan teksten geëst als 'vergeet niet te leven' en 'leven is doorgeven'.

De DELA wachtkamer inrichting toont grote overeenkomsten met de nieuwe ontvangstruimte van Yarden Crematorium Slangenburgh (2011) dat volgens het *feeling environment* concept is ingericht. Leidraad bij dit design zijn omgevingselementen die bijdragen aan een gevoel van welbevinden en 'genezing'. Een ruimte met natuurkwaliteiten wordt door de menselijke psyche beter gewaardeerd dan een kunstmatige inrichting. Het verkeren in de omgeving van planten heeft een positieve uitwerking op de gemoedstoestand en schept een aangenaam klimaat. Ook materialen en kleuren die men met natuur associeert worden positiever beoordeeld; denk aan hout, leer, natuursteen, aardse kleurtinten etc. Ruimtes met natuurkwaliteiten kunnen rustgevend en stressverlagend werken, zeker te midden van de verhoogde emotionaliteit en spanningsbeleving in het crematorium.

Wandillustraties voor ontvangstruimte en familiekamer door grafisch kunstenaars Femme Cacau voor het Yarden crematorium in Doetinchem (2011).

Voor veel mensen bestaat er ook een sterk verband tussen natuur en spiritualiteit. In de casussen wordt in sommige gevallen het natuurmotief ingezet met het oog op symbolische meerwaarde en/of holistische associaties. Basale natuurelementen appelleren tevens aan de menselijke ziel en de essentie van het bestaan. Met de wandtexturen in natuurmotief en het zicht op het omliggende landschap wordt in de ontvangstruimte van het Yarden crematorium expliciet 'verbondenheid' met de natuur nagestreefd. Femme Cacau, het grafisch ontwerp bureau dat de twee wandillustraties heeft ontworpen, zegt hierover: 'De natuurassociatie is gebaseerd op de natuur rondom het pand die we naar binnen willen halen.' De ontwerpsters verwijzen naar een basaal-sacrale betekenisdimensie in hun concept: 'Voor het onderzoek naar diverse bloem- en plantvormen hebben we ons onder andere verdiept in herbariums (...) We hebben gekozen voor een herkenbare plantvorm die omhoog groeit en geard is met de wortels in de bodem. Dit symboliseert de levensloop van de mens verbonden met de aarde die uiteindelijk naar de hemel reikt.'¹¹⁶

In de nieuwbouw casussen wordt op vergelijkbare wijze de natuur gethematiseerd in de ontvangstruimtes. De nadruk ligt op transparantie en wisselwerking met buiten. Verdiepingshoge openingen, zicht op de natuur, sobere details en solide natuurlijke materialen zijn hier de voornaamste architectonische beeldmiddelen.

'Van zwaar naar licht', zo karakteriseert architect Zeinstra de beleving van zijn ontvangsthal. De sobere, langgerekte ontvangstruimte oogt aanvankelijk dicht en omsloten met de tot manshoogte witgestucte zijwanden. Zware liggers van gelamineerd grenen overspannen de lengteas. Maar van bovenaf echter stroomt via de ranke dakconstructie van hout en glas het licht naar binnen.

Ontvangsthal Haarlem

¹¹⁶ www.femmecacau.blogspot.com/2011/06/yarden-wandillustraties-crematorium.html

Eenmaal door de hoge deuren binnen, biedt Crematorium Heimolen de bezoeker een indrukwekkend ontvangst door de horizontale raampartij met zicht op de groene begraafplaats en hoge bomenrij. Dit panoramisch beeld is net een schilderij. Opvallend is dat sinds mei 2011 de van oorsprong zeer sober ingerichte (lees: kale) ontvangstruimte is uitgerust met een groot beeldhouwwerk, 'de Vlinder' van Luc Heirbaut.¹¹⁷ Wellicht vond men het oorspronkelijke interieur toch iets te leeg en was er behoefte aan een beeldend element? De vlinder is een eigentijds universeel funerair symbool, dat zowel de kortstondigheid van het leven als de onsterfelijke ziel symboliseert.

Ontvangstruimte Crematorium Heimolen (2008) met breed panorama over begraafplaats en vlinder beeldhouwwerk sinds 2011.

Familiekamers: een luxe huiskamersfeer met patio

Zowel de restyling- als nieuwbouwcasussen vertonen interessante overeenkomsten wat betreft de architectonische vorm en inrichting van de familiekamers. Deze wachtruimtes, speciaal bestemd voor de opvang van de naaste familie, zijn stuk voor stuk getransformeerd tot luxe en comfortabele verblijfsruimtes. Ze ademen een typische huiskamersfeer met grote zitbanken, fauteuils, bijzettafeltjes, tapijten, schilderijen en kamerplanten. Dikwijls is er ook een minibar aanwezig. In het oorspronkelijke plan van de architect was het interieur van de familiekamer van Crematorium Haarlem veel soberder ingericht. Pas later zijn door het crematoriummanagement allerlei 'huiselijke' details aangebracht zoals vitrages en schilderijen. Crematorium Heimolen, waarvan de familiekamers uitzonderlijk sereen en spartaans zijn ingericht, is in dit rijtje nog de uitzondering.

Qua architectonische ruimtebeleving wordt er opnieuw veel aandacht geschonken aan verbinding met de buitenruimte. In plaats van panoramische uitzichten, bieden de verdiepingshoge gevels van glas in dit geval uitzicht op - en toegang tot - ommuurde patiotuinen. Dit bewerkstelligt een relatie met buiten, zonder inkijk naar binnen. Een besloten patiotuin biedt de directe nabestaanden een emotioneel en mentaal rustpunt en garandeert tevens maximale privacy.

Familiekamer met patio, Haarlem (2002 - 2011).

Familiekamer met patio, Tilburg (2003 - 2009).

Familiekamer met patio, DELA Nedermaas (2006).

¹¹⁷ Het kunstwerk is door de Intercommunale aangekocht naar aanleiding van een openluchttentoonstelling die in en rondom het crematorium werd gehouden van 28 mei 2011 tot eind zomer 2011.

3.3 De aula

Soberheid en ornamentale terughoudendheid zijn bij lange na niet meer de leidende principes bij de vormgeving van de ceremoniële aularuimtes. We zijn de kilte voorbij: de eigentijdse ruimtebeleving van de aula dient unaniem tot troost en inspiratie te stemmen. Zowel bij renovatie als bij nieuwbouw kunnen grofweg twee sporen worden onderscheiden wat betreft ruimtebehandeling en sfeerbeleving. Enerzijds is er de tendens richting afscherming en beslotenheid. In deze 'geborgten' ruimtes wordt een bijzondere omgeving bewerkstelligd door sferische (kunst)verlichtingseffecten of natuurlijke lichtinval van boven [3.3.1]. Anderzijds zien we dat de onderscheidende meerwaarde van de aula wordt gezocht in openheid en een visuele relatie met de buitenruimte, fysieke natuur, daglicht en natuursymboliek [3.3.2]. Dat gezegd, zijn de grenzen vloeïend. Want ook in de naar binnen gekeerde aula's worden esthetische keuzes gemaakt op basis van 'natuurlijke' beeldtaal en oerqualiteiten. In alle gevallen gaat het om het stimuleren van de zintuiglijke beleving en de verbeelding. Beide 'typologieën' van aula-inrichting worden beschreven aan de hand van voorbeelden uit de casussen. We zullen zien dat dit een waaier aan kwaliteiten oplevert: van poëtische reductie tot meer uitbundige theatrale vormgeving. Afsluitend wordt gewezen op een aantal trends in de 'praktische' ruimtelijke indeling van de vernieuwde aula's [3.3.3].

De 'fire fly' verlichting in Crematorium Tilburg (2003)

3.3.1 Beslotenheid met spirituele lichtsfere

Een metamorfose van de eerste categorie is gerealiseerd bij Crematorium Tilburg (bouwjaar 1986), waar in 2003 de zijwanden van beide aula's zijn uitgerust met glas-in-lood stroken in abstract geschakeerd dessin. Via bovenlichten en kleine verspringende vensteropeningen vallen kleurrijke lichtbundels de zaal in. Door het samenspel van licht, kleur en vorm ontstaat een bijzondere sfeer en ruimtelijke beleving. Volgens de directrice krijgen de aula's hierdoor een meer 'spiritueel en kerkelijk' karakter. De transformatie van de ruimtebeleving wordt compleet wanneer de 'Fire Fly' kunstlichtinstallatie de sombere aula omtooit in een feeëriek en sacraal domein. De verlichting creëert een geheimvolle, symbolrijke sfeer die open staat voor uiteenlopende associaties en belevingen. Men kan er van alles in zien: van een cascade van traantjes (directrice), een sterrenhemel bij nacht tot een metaforische verwijzing naar crematie ('vuurvliegjes').

Na de implementatie van de lichtdesigns werd 'aula 1' omgedoopt tot *Aula Aurora*; verwijzend naar zowel de mythologische Romeinse godin van de dageraad als naar het natuurlijke fenomeen van het wonderlijke poollicht.

Een soortgelijke sfeer is in 2008 gecreëerd in *aula Calendula* - Latijns voor goudsbloem - van Crematorium Hofwijk (bouwjaar 1977) in Rotterdam door DELA ontwerpers CO&Im. De *make-over* bestaat uit een chic interieur met kroonluchter, bankjes, warme kleuren en abstracte bloempatronen op de plafonds en vloer. De wanden zijn bekleed met 'rijke zachte stoffen die je wilt aanraken (...) de verlichting is grillig en sprankelend,' aldus de ontwerpster, 'om een totaalsfeer te maken die nabestaanden koestert en waarin je kunt wegdromen.'¹¹⁸

De aula van Crematorium Hofwijk in Rotterdam (2008).

¹¹⁸ Rebel, "Een crematorium dat troost biedt," 12-13.

De lichtcirkels van het plafond weerkaatst in de natuursteen grondplaat, Crematorium Heimolen in Sint-Niklaas (2008)

Verlichting in vorm van lichtcirkels in de grote aula 'Lux', DELA Crematorium Rijtackers in Eindhoven (2005 restyling).

Lichtcirkels aan het plafond en eenheidsbeleving

Typerend voor de metamorfose van de afgesloten aularuimtes is de hernieuwde aandacht voor het plafond als illusoir kunstobject. Werd het plafond voorheen tamelijk verwaarloosd en vooral als constructief en akoestisch element benaderd, nu wordt het plafond ingezet als poëtisch designinstrument. De vormgeving van het plafond, dat als horizontaal vlak de ruimte afsluit, leent zich goed voor de creatie van een bijzondere totaalsfeer en illusoire ruimte.

In de hierboven beschreven aula's van de crematoria in Tilburg en Rotterdam constateerden we een mystieke, hemelse totaalsfeer bij de toegepaste plafondverlichting. Hoewel meer geometrisch en abstract van aard, zien we een soortgelijke analogie bij het ontwerp van het plafond in de grote aula van Crematorium Heimolen. Het markante en verspringende lichtpatroon van 96 cirkelvormen is zeer suggestief en verwijst naar een kosmologische dimensie. De lichtcirkel als herhaald vormelement zien we tevens toegepast op het gerenoveerde plafond van de grote aula van DELA Crematorium Rijtackers in Eindhoven.

De (licht)cirkel is een opvallend terugkerend beeldmotief bij de ontwerpers. De cirkel geldt als een universeel symbool voor vergeestelijking ('heilige ring'), oneindigheid, heilheid, eenheid en volmaaktheid. Cirkelvormen worden in de architectuur dikwijls toegepast om een kosmische dimensie of heilige ruimte te duiden. In de hier geïllustreerde toepassingen is er sprake van een reeks aan simultane effecten. De licht- en cirkelmetafoor geeft gestalte aan de grenservaring van het rituele gebeuren. Het benadrukt het samenzijn in een ruimte waarin het lichaam van de dode, voor de laatste maal, nog present is. Iedereen wordt in dezelfde totaalsfeer opgenomen.

In de gerenoveerde aula's van Yarden (2011) zijn kleur, detaillering en artificieel licht bepalend voor de ruimtelijke sfeer en inscenering. Verhalende, figuratieve elementen zijn tot een minimum beperkt. Het 'Feeling Environment' protocol schrijft voor dat de aula een afgezonderde ruimte dient te zijn met een naar binnen gekeerd, tactiel karakter.¹¹⁹ Het gaat erom een 'prettige en heilzame' omgeving voor nabestaanden te scheppen, waarin men zich beschermd en beschermd voelt. In deze rituele kernruimte van witte gedempte tonen is de overledene het onbetwist centrale focuspunt. Dit wordt benadrukt door de grote halfronde aardewerken lampenkap die als een soort baldakijn boven de kist zweeft [→ 3.3.3]. Opnieuw is een cirkelvorm op prominente wijze toegepast in de ruimte. Het naar wens aanpassen van de kleur en intensiteit van verlichting in de gehele zaal - er is keuze uit vier 'sferen' - dient de persoonlijke invloed op de ruimte te vergroten. Bovendien 'verzacht de lichtwerking het donkere van afscheid nemen', aldus een communicatiemedewerker.

¹¹⁹ Mondelinge mededeling, architect Ebami Tom, juli 2011.

3.3.2 Openheid met groene natuurbeleving

De tweede 'categorie' aula's is te karakteriseren door een dynamische verhouding tussen binnen en buiten. De ontwerpbenadering is georiënteerd op meer openheid, transparantie en natuurbeleving. In het verleden werd de drempelovergang tussen binnen en buiten ook wel geaccentueerd, bijvoorbeeld in crematoria waar ramen tot op de grond uitzicht gaven op een bospad of groene tuin. Een voorbeeld hiervan is de aula van Crematorium IJsselhof in Gouda uit 1998. Het licht en de natuur worden sterk op de uitvaartviering betrokken. In dit voorbeeld biedt het (bos)pad als metafoor een extra tot de verbeelding sprekend perspectief, waarin de toeschouwer als het ware wordt meegetrokken, plaats en tijd voorbij. Deze toepassing komt op enkele locaties in Nederland voor.¹²⁰

Uitzicht op groene laan, IJsselhof, Gouda (1998).

In de hier besproken metamorfose- en nieuwbouwscasussen wordt uitbundig voortgeborduurd op een soortgelijke gedachte van 'natuurlijke' sfeerbeleving in relatie tot de afscheidsdienst. De innovatieve nieuwbouw architectuur van Crematorium Haarlem (2002) is een mooi voorbeeld waarbij deze natuurthematiek wordt gerevitaliseerd en uitgewerkt.

De aula als een grote groene tuinkamer. Aula interieur over de lengteas met kijk op urnenmuur, binnentuin en boomtoppen, Crematorium Haarlem (2002).

De bijzonder lichte aula, die geheel is opgebouwd uit een constructie van hoge, houten spantbenen en houten kappen, biedt een ruim uitzicht op de natuurlijke omgeving, doordat de vlakken tussen de spantbenen geheel met glas zijn gevuld. De nabestaande waant zich tijdens de ceremonie in het centrum van de contemplatieve binnentuin met uitzicht op de altijd groene naaldbomen. Het Nederlandse klimaat nodigt weliswaar niet uit tot buitenvieren, maar dit ontwerp lijkt hierop een flexibel alternatief.¹²¹ De draaiende zonnestand, elke wolk, zuchtje wind en spatje regen resoneert door de ruimte. Dit geeft een bijzondere beleving aan iedere uitvaartplechtigheid: de natuur en het licht worden naar binnen gezogen. Voor de architect was het van belang dat het ritme van seizoenen invoelbaar werd gemaakt.¹²² De architect koppelt hieraan de waarde van troost en bezinning, alsook een reflectie op de weerbaarheid van het bestaan.

¹²⁰ Een ander voorbeeld is crematorium Den en Rust in Bilthoven, waar de aula een prachtig frontaal perspectief heeft op de oude beukenlaan. Bij mooi weer is de glazen pui open: de kist met overledene staat op de drempel.

¹²¹ Crematorium Dieren introduceerde als eerste in 1996 een openluchtaula. Ook Bergen op Zoom heeft sinds 2007 de mogelijkheid tot het buiten vieren van de plechtigheid.

¹²² De Groot, "Tijd voor emoties," 5.

In Crematorium Meerbloemhof te Zoetermeer (2006) is de halfronde aula gesitueerd in het lichtste en hoogste deel van het gebouw, met een groot venster uitkijkend over de vijver en het landschappelijke groen van de nabijgelegen begraafplaats. Het gaat de architect erom dat men zich op een heuvel waant, en zich 'beschut en gevrijwaard voelt van het dagelijkse leven en dat men zich in de aula kan richten op de ceremonie of wegdromen bij het landschappelijk uitzicht.¹²³ Via wijkende daklichten stroomt van boven natuurlijk lichtval de ruimte in.

Groot venster met blik op natuur in aula Crematorium Meerbloemhof (2006).

Bij de nieuwbouwarchitectuur wordt de relatie tot natuur, landschap en wisselwerking met buiten bewerkstelligd middels oorspronkelijke en krachtige architectonische bouwconcepten. Indien bij de restyling van gedateerde crematoria een binding met de natuur wordt nagestreefd zijn meer geforceerde kunstgrepen noodzakelijk. De oude gebouwen zijn ongelukkig in het landschap gesitueerd en de originele bouwvolumes hebben een uitdrukkelijk introvert karakter. Het gebrek aan oorspronkelijke architectonische beeldmiddelen om de ruimte open te breken doet een beroep op de evocerende kracht van kunst en het ornamentale gebruik van natuurmotieven en natuursymboliek.

Natuurmotieven als symbool voor het leven. Heeze (2005)

Zoals kort vermeld bij de hoofd casusomschrijving [→ 2.2], is in de vernieuwde aula's van DELA (2005 -2007) een vrij prominente plaats ingeruimd voor natuursymboliek. Voor ontwerpster Marie-José van Hekke is natuur een grote inspiratiebron. Het natuurmotief vormt een integraal onderdeel van haar tapijt-, glaskunst en designobjecten. Grote kleurrijke bloemmotieven en grillig uitgesneden vormen maken van de tapijten ware *eyecatchers*. Geen strakke rechte loper, maar een mooi organisch patroon dat 'speelt' door de aula meandert en open waaiert bij de katafalk. Of neem het lichtblauwe kleed met reusachtige bloemknoppen in de grote aula van Crematorium Heeze, waarover Van Hekke zegt: 'De gedachte achter de loper is het leven, het verstrooien van de bloemen over de loper.'¹²⁴

Vrijwel alle raampartijen van de aula's zijn sinds de restyling voorzien van glas-in-loodwerk of glasfusion met daarin verwerkt figuratieve en abstracte plant- en bloemmotieven. Van Hekke, die de ramen samen met de kunstenaar Eugene Terwindt ontwierp: 'De aula moet een troostrijke ruimte zijn waarin het leven nog voelbaar aanwezig is. Vandaar de keuze voor de aan de natuur ontleende motieven voor de ramen.'¹²⁵

In deze voorbeelden is de natuur als esthetisch en ornamentaal motief van grote ondersteunende waarde bij de emotionele beleving van de afscheidsdienst. De eventueel zingevende dimensie kan er door de toeschouwer zelf ingelegd worden. Extra sensibeleit van de vormgever bij de ruimtelijke positionering en inscenering van kist en raampartij/glaskunst kan een spirituele of zingevende connotatie wél evoceren.

De kist voor een kleurrijke glaswand met natuurmotieven. Eindhoven (2005).

¹²³ Projectinformatie www.kbng.nl/nl/projecten/recent/crematorium-meerbloemhof.

¹²⁴ Marie-José van Hekke per mail uitwisseling, 21 juni 2011.

¹²⁵ Marie-José van Hekke, www.uitvaart.nl/gallery/delanieuwestijl/Eindhoven_kist_voor_raampartij.

Ter illustratie citeer ik de reactie van een bezoeker op de nieuwe glaswand in de aula van Crematorium Rijtackers in Eindhoven: 'Wat ontzettend mooi. Het ontwerp, de kleuren, maar meer nog de plaats van de overledene die al een beetje in de natuur opgaat. Als het ware een gefaseerde teruggave aan de natuur.'¹²⁶

Olijfboom in aula

Van een geheel andere orde is de in 2006 gerenoveerde kleine aula van DELA Crematorium Maaslanden in Nieuwkuik. Weg is de prille toespeling op de heilzame werking van natuur via kunstzinnige decoratie: De boom speelt in deze kleine ingesloten aula een onbetwiste hoofdrol bij de aankleding van de ruimte. In de intieme, halfronde kamer bieden de golvende loungebankjes plaats aan vijfendertig personen. Het zicht is georiënteerd op de katafalk, gedrapeerd met een lichtgroene doek, met ernaast een elegante lezenaar van wengé en eikenhout. Een volwassen olijfboom is hier direct achter geplant, in een bed van grote witte sierkeien. De boom heeft zo'n fysieke presentie, allure en nabijheid tot de kist en lezenaar, dat ze samen een soort visuele drie-eenheid vormen. Kaarsenstandaards staan aan beide zijden, en het geheel wordt architecturaal omlijst door dubbele schuifdeuren van glas-appliqué. Hierachter liggen de opbaarruimtes. Het motief van olijfbladeren is doorgevoerd in het glas en zorgt voor een serene lichtval. De door spots aangelichte olijfboom werpt een grillig schaduwspel op de holle muur, wat het geheel een extra mystiek tintje geeft. De vormgeefster noemt het 'een mooi geheel van kleur en schaduwspel.' De architectuur van de ruimte draagt bij aan een intieme, sacrale ruimtebeleving door de gekromde wand die het rituele schouwspel omsluit. De holle wand is een bouwkundig archetypen met een uitdrukkelijk beschermend en omarmend karakter.¹²⁷ We zien de plattegrondvorm dikwijls toegepast bij andere sacrale ruimtes zoals het stiltecentrum, kapel of absis (de nisvormige ruimte bij een kerk of kathedraal). Het plafond is uitgerust in matglas met kleursturing in daglicht, wat de associatie met het hemelgewelf moet oproepen.

Een uitvaart bij de olijfboom in de kleine gerenoveerde aula van Crematorium Maaslanden, Nieuwkuik (2006).

De wijze van natuurtoepassing in de aula is buitengewoon intrigerend. Van Hekke: 'De olijfboom in de kleine aula is ontstaan doordat wij aan deze ruimte een emotionele beleving wilden geven. (...) Het plaatsen van de olijfboom heeft een achterliggende gedachte; de olijfboom deed ons denken aan het hof van Getsemane, het afscheid tussen de olijfbomen, de olijfgaard. Wij hebben hier een sfeer willen neerzetten die verwijst naar het afscheid van Jezus (symbolisch)

¹²⁶ C. Scharringa, www.uitvaart.nl/gallery/delanieuwestijl/Eindhoven_kist_voor_raampartij.

¹²⁷ Jorien Holsappel-Brons, *Ruimte voor Stilte: Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*, proefschrift, NSRL 10 (Groningen/Tilburg: 2010), 224.

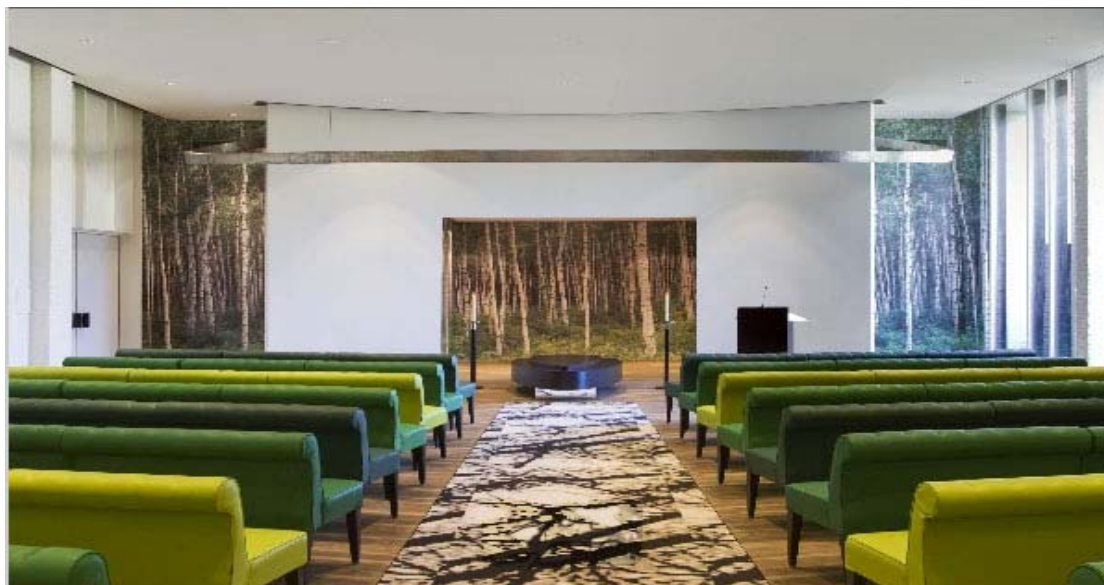
maar tevens goed voelt [sic]. Een boom biedt bescherming, is mooi om naar te kijken, krachtig, omarmt en geeft warmte.¹²⁸

Ook in het nieuwe interieur van DELA Crematorium 'Tussen De Bergen' in Roermond (2010) is gekozen voor de boom als thema. Het thema komt in het hele gebouw terug. 'Een boom heeft wortels en takken, net als de mens,' legt de interieurstylist van de firma Dols uit. Naast de knoestige olijfbomen op diverse plaatsen in het gebouw en het gebruik van seizoenskleuren, komt de boomthematiek tot uiting in de aula. De ruimte is rechthoekig, maar de stoelen staan in gebogen lijnen rond het ovale platform voor de kist. 'Dat geeft een zachter beeld dan rechte lijnen, een omarmend gevoel. De rijen stoelen, die naar achteren toe steeds lichter groen worden, kun je zien als de jaarringen van een boom.'¹²⁹

Bosmystiek in aula

Een andere exponent van 'boomrijke enscenering' van de uitvaartplechtigheid is de vernieuwde aula van Rouwcentrum & Crematorium De Boskamp in Assen, die in 2010 feestelijk is heropend. De rijen zitbankjes zijn *ton sur ton* gestoffeerd met vier kleuren groen leer. De vinyl strokenvloer is uitgevoerd in *boutlook* en daaroverheen ligt een tapijtloper die, volgens de ontwerper Hans van der Kraan, refereert aan de natuur 'door een patroon dat de schaduwen nabootst die je krijgt als zonlicht door boomtakken schijnt.'¹³⁰ De loper leidt naar de voor in de ruimte opgestelde katafalk die qua vorm iets wegheeft van een ovale bloemblad. Aan weerszijden van de kist staan twee hoge kaarsenstandaards en het spreekgestoelte. Boven de kist zweeft een ovale loden ring [→ *Lichtcirkels aan het plafond en eenheidsbeleving* 3.3.1].

Als een heus theaterdecor met coulissen staat de katafalk opgesteld voor een halfronde muur met een doorkijk naar de achterwand. Over de gehele achterwand (68m²) van de aula is een fotoprint van een berkenbos geplakt. Ter afsluiting van de afscheidsdienst kan - op verzoek - de kist onder muzieklanken naar achteren wegglijden, het 'bos' in.

Crematorium Boskamp in Assen heeft de grote aula in 2010 omgetoverd in een groot bosdecor.

¹²⁸ Marie-José van Hekke, schriftelijk interview, juni 2011.

¹²⁹ José Vorstenbosch, "Crematoria krijgen kleur," *Uitvaart*, 12/2010, 12-13.

¹³⁰ Projectomschrijving 'Metamorfose De Boskamp' op website van de projectinrichter. www.alm.nl/Projecten/details/tabid/62/iProject_ID/42/Default.aspx.

3.3.3 Reconfiguratie van de ceremonieruimte

Van stoel naar banken rondom

Een opvallend verschijnsel bij de herinrichting en facelift van de crematoria is de grootschalige introductie van zitbanken. In vrijwel alle bezoekersruimtes, zoals de ontvangsthall en de familiekamers, maar vooral in de aula, zijn de losse stoelen en masse vervangen door uitnodigend meerpersoons zitmeubilair en comfortabele banken.

DELA (2006)

Tilburg (2010)

Yarden (2011)

Zo hebben de vormgevers van de DELA crematoria (restyling 2005 - 2007) overal de harde stoelen met metalen leuningen verbannen: 'Als je definitief afscheid neemt van iemand, dan wil je tegen elkaar aanleunen en elkaar troosten. Dan heb je meubels nodig die daartoe uitnodigen en waarop dat kan,' aldus Marie-José van Hekke.¹³¹ In de aula's zijn de voorste rij stoelen vervangen door een zachte bank, zodat de naaste familie 'tegen elkaar aan zou kunnen kruipen.' Opvallend is de ronde uitvoering van de banken. Zoals eerder genoemd, is het een algemene interieurontwerpwet dat gebogen vormen er uitnodigender uitzien dan rechte. Maar het gaat de ontwerpers er ook om dat de gebogen vorm geborgenheid uitstraalt: 'We hebben gekozen voor banken die zich rondom de kist vormen. Zo ontstaat een laatste gezamenlijke omarming van de overledene.'¹³² De banken voorbij de eerste rij zijn weliswaar aaneengesloten, maar hebben wel afzonderlijke rugleuningen. Een typische indicatie van sociale geleding: naarmate men verder is verwijderd van de binnencirkel van directe verwanten, wordt de onderlinge relatie ook afstandelijker.

In Tilburg zijn in 2008 de stijve en rechte stoelen in de ontvangst- en familiekamers vervangen door bankstellen om een, ik citeer, 'huiselijke sfeer' te creëren.¹³³ Per 2010 is aula 1 (*aula Aurora*) ingericht met grote, rode banken in de opstelling van een halve cirkelvorm die vanaf de kist naar buiten toe uitwaaiert. Nieuwe, comfortabele banken voor aula 2 staan op de agenda, maar goedkeuring en budget moet nog langs het bestuur, aldus de directrice (juni 2011). Bij Yarden (restyling 2011) staat de kist met overledene centraal in de ruimte met gestoffeerde banken eromheen gegroepeerd. Dit noemen de initiatiefnemers een 'bijzondere aanpassing' op het oude interieur.

Heimolen (2008)

Ook bij de nieuwbouwarchitectuur van Crematorium Heimolen werd voor het zitmeubilair expliciet niet gekozen voor individuele stoelen, maar door de architecten zelf ontworpen donkerhouten banken met zachte lederen bekleding. 'In deze ruimte nemen wij individueel maar ook in groep afscheid', zo becommentariëren ze hun keuze '(..) een zitbank combineert het individuele met de verbondenheid van dat moment'.¹³⁴

¹³¹ Weustink, "Alle ruimte voor emotie," 24.

¹³² Ibid.

¹³³ De Leeuw, *Leven met de dood*, 135.

¹³⁴ Dubois, "Een serene plek voor afscheid," 4.

Katafalk in het middelpunt

Zoals in het vorige punt beschreven, staat het zitmeubilair in toenemende mate opgesteld in gebogen lijnen rondom de kist met overledene. In deze intieme setting komt de overledene meer in het midden van de aandacht te staan. Tegelijkertijd zien we tendens dat het platform waar de kist met de overledene op staat, de katafalk, opnieuw wordt vormgegeven. De katafalk was voorheen een sobere en functionele verhoging, verrijdbaar en bekleed met een uniform geplooid doek, ook wel een 'rok' genoemd. Sinds de metamorfosen zien we dat ook deze verhoging gerestyled en extra verfraaid wordt met aandacht voor vorm, decoratie, detaillering en belichting.

Katafalk in organische bladvorm, DELA (2005).

Katafalk met glasdecoratie, Tilburg (2008).

Baldakijn katafalk, Yarden Doetinchem (2011).

De DELA ontwerpers hebben de nieuwe katafalk (2005) ontworpen in een ovaal, organisch bladvormmotief dat vlak boven de grond lijkt opgetild. Uitgevoerd in een lichtgetinte, hoogwaardige houtsoort om de zachtheid en tactiliteit te beklemtonen. De ontwerpers zien de katafalk als een 'eervol plateau' dat met aandacht ontworpen moet zijn om uitdrukking te geven aan de 'intimiteit en gevoeligheid' van elk individueel afscheid.

In Crematorium Tilburg zijn in 2008 de katafalken van glasdecoratie voorzien door kunstenaressen Isabelle Roskam van Glasatelier Zuid-Nederland. De verfraaiing bestaat uit kleurrijke glasscherven in de vorm van bloembladeren. Aanvankelijk zou de huisstijlkleur rood terugkomen in de abstracte bloembladeren, maar daar werd vanaf gezien toen de bleek dat dit de associatie met vuurvlammen opriep. De kleur van de glasdecoratie werd aldus paars, blauw en groen.¹³⁵

In de Yarden aula (2011) is via vorm en verlichting de ruimtelijke aandacht sterk gecentreerd op de overledene. Als een lokaal hemels baldakijn zweeft een overgedimensioneerde lampenkap (halve bol) pontificaal boven de opgebaarde kist. De schaal is uit gips gegoten en zuiver wit aan de buitenkant. De binnenkant is bekleed met bladgoud, wat een sacraliserend effect heeft. De architect koos uitdrukkelijk voor deze bolvorm en kleurencombinatie vanwege de universele sacrale symboliek. De halve bolvorm als vormelement zou volgens het 'Feeling Environment' protocol (sociale) eenheid en geestelijke transformatie symboliseren. De kleur wit symboliseert volgens de architect zuiverheid en goud staat voor 'goddelijkheid of alles wat van speciale waarde is.'¹³⁶

Lage blokken bruin natuursteen als katafalk, Heimolen (2008).

Een traditionele baar voor crematorium Haarlem (2002).

Bij de nieuwbouw crematoria is de hoogwaardige architectonische materiaaltoepassing *rondom* de kist sfeerbepalend. De vormgeving van de katafalk is tot een minimum beperkt. In Heimolen staat de kist op twee uitgespaarde blokken marmer, in Haarlem gebruikt men een traditionele katafalk met rok.

¹³⁵ Mondelinge toelichting, Mariëlle van den Heuvel, mei 2011.

¹³⁶ Mondelinge toelichting, Ebami Tom, juli 2011.

3.4 De ovenruimte

Een recent fenomeen is dat steeds meer nabestaanden bij een crematie mee naar de ovenruimte gaan. Zij vinden de uitvaart pas af als ze de kist met het lichaam van hun dierbare in de oven zien verdwijnen en daarbij een allerlaatste groet kunnen geven.¹³⁷ De ovenruimte - hier is eigenlijk sprake van *invoer*ruimte of oven*voor*ruimte want doorgaans bestaan de voorzieningen uit niet meer dan een aluminium schuifdeur met een knoppenpaneel - is oorspronkelijk ontworpen als technische en hygiënische werkruimte. In de voorgaande decennia was het nog ondenkbaar dat de familie de kist tot aan de oven zou vergezellen. De lichaamsverbranding was een 'backstage' gebeuren en kreeg geen bijzondere plek binnen de architectuur of het handelingsverloop van het crematieritueel.

In de besproken casussen is er sprake van een kentering. Zowel de nieuwbouw- als restyling casussen tonen op verschillende manieren een offensieve integratie van de ovenruimte in het ceremoniële handelingsverloop van het gebouw. Het interieur wordt publieksvriendelijker aangekleed en bij nieuwbouw wordt de architectonische vorm van de ruimte met aandacht ontworpen. Ook aan de situering, afstand en plaats van de ovenruimte binnen de uitvaartplechtigheid en plattegrond van het gebouw wordt richting en vorm gegeven. Voor het startpunt van deze ontwikkeling binnen de Nederlandse crematoriumarchitectuur wordt even uit het kader van de casussen gestapt: ik richt de aandacht op Crematorium IJsselhof in Gouda.

Een rituele route van 250 meter

Dit is namelijk het allereerste crematorium in Nederland dat is voorzien van een aparte, bovengrondse ovenunit met bezoekersfunctie. Geopend in 1998 op de gemeentelijke begraafplaats IJsselhof, verbindt een tweehonderdvijftig meter lange laan met bomen het aula/ceremoniegebouw aan het ene einde van de begraafplaats met de bovengrondse ovenruimte aan het andere einde. Hiermee was dit het eerste crematorium in Nederland waarbij de route van de aula naar de ovenruimte werd opgenomen in het uitvaartritueel.¹³⁸ Tijdens de afscheidsdienst in de aula staat de katafalk met kist voor een glazen schuifwand, met uitzicht op de groene laan en het crematie-gebouwtje in de verte. Zie afbeelding [→ 3.3.2]. Er kunnen circa dertig mensen in het met ramen uitgeruste ovengebouw. De ruimte eromheen is ingericht met een pleintje, urnentuinen en urnenmuren op verschillende niveaus.

Groene 250m lange route van de aula richting ovens. Crematorium/begraafplaats IJsselhof, Gouda (1998).

Wandelpad richting ovengebouw. Crematorium Heimolen (2008).

Precies tien jaar later, in 2008, is een soortgelijke ruimtelijke opsplitsing van functies toegepast bij Crematorium Heimolen in Sint-Niklaas. Ook hier is sprake van een programmatische opdeling tussen ceremoniepaviljoen en crematiegebouw: de architecten spreken ook wel van twee onderdelen van één ceremonie [→ 2.6]. Een smalle verharde weg van zo'n driehonderd meter overbrugt de afstand waarlangs een vijver, graf- en urnenvelden zijn gesitueerd. De fundamentele afstand versterkt de beleving van een rituele transitie en toont overeenkomsten met de begrafenisstoot naar het graf.

¹³⁷ Marjon Weijzen, "Mee naar de oven," *Dagblad Trouw*, 16 april 2008.

¹³⁸ Anja Krabben, "Nieuwe vormen van cremeren: Bovengronds, in de open lucht, mobiel," *Doodgewoon* 1997. [Http://www.uitvaart.nl/page_215.html](http://www.uitvaart.nl/page_215.html).

In Crematorium Haarlem (2002) is de ovenruimte integraal in het ceremoniële handelingsverloop van het gebouwencomplex opgenomen. Architect Zeinstra ziet de crematie plechtigheid als een 'optelsom van verschillende stadia' die ruimtelijk ervaren moet worden. Na de herdenkingsdienst kan de kist vanuit de aula via tuin of omloop naar de ovenruimte worden gedragen. Men bereikt de overdekte rondgang via de geopende hoge deuren; een overgang die als heel wezenlijk wordt ervaren, zowel ritueel als sensitief. Het klimaatverschil en het ervaren van de frisse lucht tijdens de korte passage tussen de aula en de ovenruimte dragen hieraan bij. Het gaat de architect erom een meer doorleefde bezieling via tijd en ruimte in het crematorium te brengen. Hij ambieert een crematieritueel van 'de trage procesgang, in navolging van het traditioneel christelijke begrafenisritueel.'

Half overdekte passage verbindt aula met ovenruimte. Crematorium Haarlem (2002).

Een rood 'camouflage' gordijn in de gang verbindt de aula met de ovenruimte. Crematorium Tilburg (2008).

Het is interessant een ruimtelijke parallel in architectonische vorm en ervaring te constateren bij de 'ad hoc' aanpassingen van een gedateerd crematoriumgebouw, zoals in Tilburg het geval is. Dit crematorium stamt uit 1986.

In 2008 is de directrice begonnen met het publieksvriendelijker maken van de ovenruimte. Deze ovenruimte is vrijwel direct naast aula 1 gesitueerd: via een zijdeur staat men in twee stappen in de ovenruimte. Een logistiek ideale situatie die door nabestaanden echter als tamelijk abrupt en onprettig wordt ervaren.

Aula 2 is een stukje verderop gesitueerd in de aanbouw van 2003. Hierdoor loopt de route richting de ovens noodgedwongen door een aantal dienstgangen van het gebouw. Een rood gordijn is opgehangen om de bergruimte en facilitaire zaken aan het zicht van nabestaanden te onttrekken. Zij die de kist met dierbare tot in de ovenruimte willen begeleiden ervaren deze afgelegde wandeling door het gebouw als erg positief: 'Het schept enige afstand tussen opeenvolgende emotionele momenten,' aldus de directrice. Een overgangszone is gecreëerd tussen twee verschillende stadia in het afscheidsritueel. De passage schept letterlijk wat tijd en ruimte om even op adem te komen, in aanloop tot het definitieve afscheidsgebaar bij de oven.

Vorm en expressie: ovenruimtes 'make-over'

De ovenruimtes van oudere crematoria, die van origine niet bedoeld zijn voor bezoek, worden door restyling en een likje verf toegankelijk en sfeervoller gemaakt. Over het algemeen kan worden gesteld dat de 'metamorfose' ovenruimtes oplevert met een overwegend laagdrempelige en intieme huiskamersfeer. Wanden worden overgeschilderd in warme, rode tinten en aangelicht met sfeerverlichting. De ruimtes worden ingericht met kaarsen, kunstwerken, wandspreuken, planten, en soms zitmeubilair. Kortom allerlei stimuli en sferen die een extra beleving en emotionele of troostende ondersteuning zouden kunnen bieden.

In de crematieruimten van de casussen zien we dit geconcretiseerd in een aarzelende aanpassing van de ruimte door middel van losse attributen (Tilburg) tot de creatie van een meer evocatief decor (DELA). De vormgeving van de afzonderlijke casussen worden middels beeld en tekst kort uiteengezet.

Ovenruimte Tilburg (2008)

'Een warmere sfeer,' is waar de directrice van Crematorium Tilburg naar streeft wanneer ze in 2008 besluit tot enkele low budget aanpassingen van de ovenruimte. Deze bestaat uit een kleine, vierkante ruimte met bakstenen muren, betegelde vloer, aluminium ovenschuifdeuren, knoppenpaneel en memoboard. Een tafeltje met kaarsen doet zijn intrede, planten worden naast de ovendeuren gezet (niet zichtbaar op foto) en langs de deur wordt een abstract floraal schilderij opgehangen. De bovenlichten zijn beplakt met een glas-in-lood kleurenfolie.

Bij DELA Crematorium Berkenbosch in Helmond is in 2007 de technische ruimte overgeschilderd in warme, roestoranje aardetinten. Er is een zitje tegenover de RVS invoerschuiף ingericht met twee bruin leren fauteuils, drie grote kamerplanten en twee kleine tulpenschilderijtjes. Op de twee tegenoverliggende wanden is over de gehele breedte een kunstzinnig lineaire lichtstrook met backlighting aangebracht.

DELA Crematorium Maaslanden in Vlijmen is in soortgelijke oranje tinten overgeschilderd. Bovendien zijn de blauwe vloertegels vervangen door zacht linoleum met zandpatroon dat halverwege doorsneden wordt door de geleidingsrails voor de kist. Met een rond kamerscherm van bamboe wordt in de hoek administratieve zaken aan het oog onttrokken en vlak naast de brandblusser hangt een metershoog schilderij: een reproductie van 'de Kus' door Gustav Klimt. Centraal in de ruimte staan de twee witte bedieningspanelen voor de ovens omringd door hoge plantpotten en een tafeltje met kaarsen. Op het oranje muurvlak boven de roestvrijstalen omlijsting van de eerste ovendeur, is in witte letters een gedicht geschreven, ondertekend met de naam van de dichter J.H. Leopold:

Ovenruimte DELA Helmond (2007)

'O, als ik dood zal, dood zal zijn
kom dan en fluister, fluister iets liefs,
mijn bleke ogen zal ik opslaan
en ik zal niet verwonderd zijn.

En ik zal niet verwonderd zijn;
in deze liefde zal de dood
alleen een slapen, slapen gerust
een wachten op u, een wachten zijn.'

Ovenruimte DELA Nedermaas (2008)

De verbrandingsruimte in Crematorium Nedermaas in Geleen is spaarzamer aangekleed. De ruimte oogt een stuk plechtiger met grote grijze tegels van hardsteen, wit en lichtgrijs geschilderde metselwanden en glimmende metalen invoerplateaus die vrij pontificaal de ruimte claimen. Dat verhindert overigens niet dat bij binnenkomst de aandacht vooral gaat naar de feloranje wand waar over de gehele breedte in grote letters de volgende tekst staat geschilderd: 'Afscheid _ is de geboorte van _ een herinnering..!'

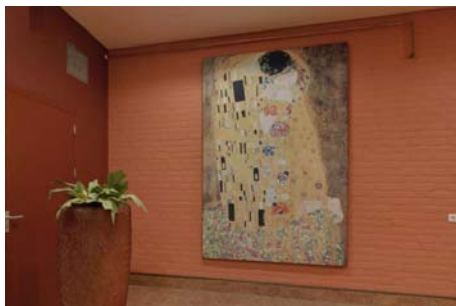
In de overwegend witgesausde ovenruimte van Yarden Crematorium Slangenbergh zijn zowel de instrumentpanelen als de invoerwand beschilderd met een dieprode accentkleur. De intentie daarachter werd aangereikt door de psychologische kleurenleer waarbij de kleur rood de hoge emotionele context en ervaring zou moeten versterken. 'Het blijft een experiment, dat zoeken naar de juiste roodschakeling,' aldus de architect. De RVS ovendeuren zijn geflankeerd door een hoge vaas met verse bloemen en een plantenpot. Aan de tegenovergelegen wand biedt een witte houten tuinbank enig zitgelegenheid. Optimale doorvoering van het zintuiglijke ontwerpconcept wordt, zo zegt de architect, verhinderd door beperkende veiligheid- en hygiënevoorschriften. In zijn herinrichtingontwerp was bovendien een daklicht ingetekend voor indirecte verlichting van boven, wat de beleving van de ruimte ten goede zou komen. Dit is niet uitgevoerd. Wél is er de mogelijkheid geïntroduceerd om muziek af te spelen in de ovenruimte ter begeleiding van het afscheidsritueel. Net als bij de plechtigheid in de aula, functioneert de muziek als integrerend onderdeel van een ritueel en heeft het de kracht een andere, diepere wereld op te roepen.¹³⁹ In confrontatie met de dood, het verdriet om de dierbare en het finale afscheid van het lichaam kan de 'taal' van muziek vormgeven aan het onzegbare.¹⁴⁰

Ovenruimte Crematorium Schifferheide

Ovenruimte Meerbloemhof (2006)

Ovenruimte DELA Maaslanden (2006)

Schilderkunst bij het afscheid

Om vorm te geven aan het onzegbare wordt ook vaak gekozen voor schilderkunst. Deze kunstvorm biedt vrij direct een visueel ankerpunt als compensatie voor de verder gevoelsarme en steriele aanblik van de ruimte. Schilderkunst kan bijdragen tot een goede sfeerwerking en heeft dikwijls symboolwaarde. Het kan bepaalde gedachten oproepen of een spirituele en meditatieve atmosfeer opwekken. Meestal berust de keuze op abstracte beeldtaal of archetypische oersymboliek om een zo groot mogelijke doelgroep aan te spreken. In Tilburg is gekozen voor een roodgeschakeerd, floraal-abstract schilderij. Direct naast de ovendeur van Crematorium Schifferheide in Kerkrade hangen twee (amateur) landschapjes met een grote gele zon tegen een blauwe lucht.¹⁴¹ In Crematorium Meerbloemhof in Zoetermeer is een groot veelkleurig geometrisch viervlak op de wand geschilderd. Opvallend is de grote reproductie van 'De Kus' van Gustav Klimt in de DELA ovenruimte van Maaslanden omdat het een figuratief en thematisch kunstwerk is. De vormgevers zeggen dat ze er geen specifieke symbolische bedoeling bij hebben: 'Het gaat om datgene wat het teweegbrengt. Wij hebben deze afbeelding gebruikt als een laatste omhelzing'. Bovendien vervult het schilderij ook de utilitaire functie als akoestisch paneel dat geluiden absorbeert.¹⁴²

Het blijft lastig een optimale, waardige en troostende sfeer te bereiken in een ruimte die vanwege zijn onmiskenbaar technische functie ook aan allerlei (veiligheids)voorschriften moet voldoen. Over het algemeen verhoudt de esthetiek zich slecht tot de aanwezige brandblussers, stopcontacten, nooddouche, knoppeninstrumentarium, bandlift en/of stalen geleidingsrails. De intieme sfeer wordt belemmerd door de vaak heldere TL verlichting in het vensterloze vertrek en het gebrom van ovens die op temperatuur zijn.

¹³⁹ Lukken, *Rituelen in overvloed*, 288.

¹⁴⁰ Zie ook: Martin Hoondert, "Funeral rites and the transformation of religiosity: Exploring ritual and music in a complex context," *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 24 (2008), 51-67.

¹⁴¹ Dit crematorium is verder niet als casus behandeld.

¹⁴² Marie-José van Hekke, schriftelijk interview, juni 2011.

Vorm en expressie nieuwbouw ovenruimte

Gelet op de knelpunten van technische en architectonische aard, wordt het door critici beter geacht wanneer bij de bouw van nieuwe crematoria meteen rekening wordt gehouden met mogelijk bezoek van familie in de ovenruimte.¹⁴³ Dit komt de esthetische en emotionele beleving van het crematieritueel ten goede.

De inrichting van de ovenruimte bij de nieuwbouw casussen krijgt vorm door fundamentele architectonische beeldmiddelen als licht, vorm, materie, contrast en verhoudingen. Extra stimuli als kleur, planten en schilderijen zoals bij de renovaties blijven achterwege. Sensitiviteit wordt opgeroepen door een algehele existentiële sfeer van de ruimte die een direct appèl doet op het gemoed. Vooral de dramatiek in lichtwerking draagt bij aan een verheven of lichtzinnige sacrale atmosfeer van de ovenruimtes. De gebeurtenis van verbranding wordt ritueel en esthetisch gekoppeld aan lichtmetaforiek wat een troostend effect kan hebben.

**Ovenruimte van
Crematorium Haarlem (2002)**

Licht en schaduw als bouw materiaal

De ovenruimte van Crematorium Haarlem is met veel aandacht vormgegeven wat een bijzondere, ingetogen ruimte oplevert. Het deels verlaagde plafond biedt intimiteit en verleent 'gravitas' aan het emotionele moment. De wijkende muren sluiten de ruimte af via schaduwwerking. In het gehele crematoriumcomplex is dit de enige ruimte waar de thematiek van 'openheid, lichtvoetigheid en transparantie' heeft plaatsgemaakt voor een meer contrastrijk en gewichtig aanvoelende architectuur. Het invallende licht van boven wordt getemperd en strijkt neer op de invoerwand die met witmarmer natuursteen is betegeld. Hierdoor wordt het emotioneel zware moment van de lichaamsverbranding als het ware 'in het licht' opgenomen. Ook de rest van het interieur is sereen wit gehouden en spaarzaam aangekleed met esdoorn bankjes. Via een samenspel van licht en materie ontstaat een besloten sacrale ruimte.

De overgedimensioneerde vloerplaat bij Crematorium Heimolen verleent grootsheid aan het ovengebouw, tilt het als het ware op uit zijn omgeving en verheft het in de lucht.¹⁴⁴ Zoals in de casusomschrijving beschreven [→ 2.6] bestaat de gevelstructuur van het monolithische gebouw uit een fijnmazig patroon van betonnen cassettes waarin wolken zijn te herkennen. Drie ovens bevinden zich in een voor nabestaanden toegankelijke ruimte. Zowel de stalen omkleiding van de ovens als de gietvloer zijn in hoogglans wit uitgevoerd.

Om de gevoelsmatige beleving van de binnenruimte niet te 'verstoren' door technische noodzakelijkheden gebeurt de afzuiging van de ovens onderaan en is het schouwgedeelte in het bouwvolume geïntegreerd. Het gefilterde licht dat uit de gevelopeningen van verschillende afmetingen naar binnen springt, weerkaatst frivool op het glanzende chassis, wat een lichtvoetige en magische atmosfeer teweegbrengt. Het onverwachte en subtiële lichtspel transformeert de ovenruimte bij verschillende lichtomstandigheden. Net als in Haarlem lijkt licht hier het eigenlijke bouw materiaal te zijn.

**Ovenruimte van Crematorium
Heimolen (2008)**

¹⁴³ Zie: Krabben, "Nieuwe vormen van cremen"; en tevens Mulder, *Geloven in crematieliturgie*, 256.

¹⁴⁴ "Claus en Kaan: Crematorium Heimolen, Sint-Niklaas," 22.

3.5 De koffiekamer annex uitvaarlounge

In het afgelopen decennium hebben de horeca faciliteiten en koffiekamers van crematoria een enorme upgrade ondergaan. Het koffiekamerritueel wordt 'culinair aangekleed' en dit gaat samen met een meer eigentijdse aankleding van de koffiekamer en bouwkundige situering van de ruimte in het gebouw. Gedateerde crematoria transformeren hun koffiekamers tot kleurrijke, uitnodigende horecaruimtes met kunst en design. Bij de nieuwbouw architectuur krijgen de 'condoleance' ruimtes via de architectuur en situering in het gebouw onderscheidende waarde. Een boeiende ontwikkeling is bovendien de introductie van 'uitvaartcafés' die ook los van de ceremonies toegankelijk zijn.

Transparante ruimte en rode lampenkappen in koffieruimte Tilburg (2008).

Lange tafels en veel kleur in de koffiekamer van Yarden, Doetinchem (2011).

Transparantie, warme sfeer en opwekkende kleuren

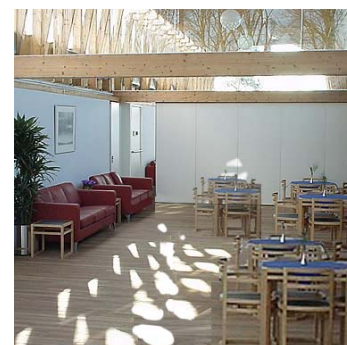
Een belangrijk aspect bij de herinrichting van de koffiekamers is dat de ontwerpers sterk inzetten op het creëren van een laagdrempelige, 'gezellige' en ontspannen sfeer in tegenstelling tot de meer bijzondere en spirituele sfeer van de aula. Dit wordt onder andere geconcretiseerd door het rigoureus verbannen van stoffige vitrages en lamellen uit de koffiekamerinterieurs. Raampartijen geven nu onbelemmerd zicht naar buiten en er worden terrassen aangelegd. Zo wordt letterlijk meer contact en verbinding gerealiseerd met 'de straat' en het omringende terrein.

Alle gerenoveerde koffiekamers (Tilburg, DELA, Yarden) worden heringericht volgens een opwekkend en warm kleurenschema. De kleuren rood, oranje, bordeaux en bruin zijn erg populair. Yarden motiveert deze kleurkeuze met 'het gevoel van opluchting en ontlasting' dat nabestaanden ervaren na de emotionele afscheidsdienst. DELA motiveert haar metamorfose concept van de koffiekamer met 'culinaire ontspanning en ontmoeting' en het ophalen van herinneringen. Deze sociale dimensie wordt bij de herinrichting onder meer benadrukt door de plaatsing van (lange) tafels, comfortabele stoelen en zitbanken om bij aan te sluiten. Algemene 'koele' plafondverlichting wordt ingewisseld voor grote ronde hanglampen met warm licht. De armaturen vormen eilandjes van licht boven de tafels in de grote, open ruimtes.

De inrichtingsconcepten van de gerenoveerde koffiekamers zijn ook gebaseerd op het idee dat elke ruimte in het crematorium een eigen uitstraling dient te hebben die is afgeleid van de functie. Yarden onderscheidt heel nadrukkelijk verschillende 'emotionele fases' in de uitvaart. Ze drukt dit uit in de vormgeving door iedere ruimte een apart en onderscheidend (psychologisch) zintuiglijk profiel te geven.

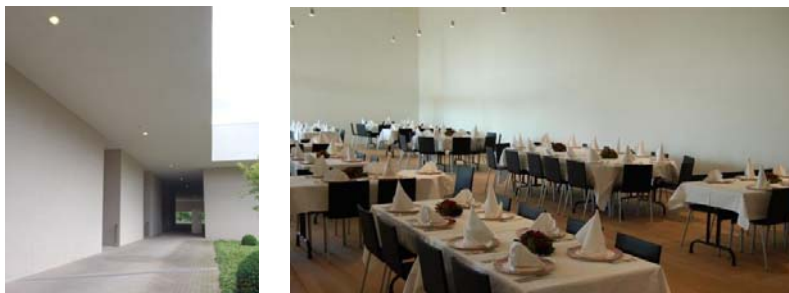
Chique soberheid, routing en ruimte

Bij Crematorium Haarlem werden de koffieruimte(s) tien jaar eerder al geconceptualiseerd als aparte, onderscheidende ruimtes in het gebouw. Dit idee kreeg in 2002 gestalte via de ruimtelijke structuur en layout. De koffiekamer wordt bereikt via een korte wandeling door het halfoverdekte binnenhof.

Rondgang richting koffieruimte, Haarlem (2002)

Ook in Crematorium Meerbloemhof in Zoetermeer (2006) is de dubbele koffiekamerruimte als een soort annex in een aparte bouwstijl aan het hoofdgebouw gekoppeld. Vanuit de hoger gelegen aula in het centrale ceremoniegebouw wordt via gangen in het gebouw een route bewandeld richting de lager gelegen koffieruimtes aan het water. En in Crematorium Heimolen in Sint-Niklaas (2008), waar de verschillende uitvaartfuncties als aparte bouwvolumes onder één groot zwevend dak verzameld zijn, maakt men een korte wandeling door een tochtige passage om de koffiekamers te bereiken. Opvallend is dat in de nieuwbouw casussen de koffiekamers niet volgens een uitbundig kleur- of kunstlichtschema zijn ingericht, zoals het geval is bij de restyling. De interieurs zijn sereen ingericht met hoogwaardig materiaalafwerking en worden verlicht met natuurlijke lichtinval en minimale kunstlichtbronnen.

Halfoverdekte routing richting luxe koffiekamers, Heimolen (2008)

Onderuit zakken in een trendy uitvaartlounge

Los van de koffiekamers die specifiek ten dienste staan aan de condoleance bij iedere afzonderlijke uitvaartdienst, zien we bij verschillende crematoria de introductie van horeca ruimtes bestemd voor andere contactmomenten en een meer algemeen publiek. Crematorium Heimolen beschikt sinds 2008 over een afzonderlijke cafetaria naast de koffiekamers, en bij de DELA crematoria in Roermond (2010) en Venray (2011) zijn inmiddels horecafaciliteiten gerealiseerd die permanent toegankelijk zijn. Onder de naam 'uitvaartlounge' en 'ontmoetingslounge' bieden ze ruimte aan a) genodigden die langer willen doorpraten na een uivaart, b) nabestaanden die na dertig dagen de as komen ophalen en c) bezoekers die ter gelegenheid van herdenking of andere culturele aangelegenheden het crematorium of de begraafplaats bezoeken. Volgens de DELA directie verandert de functie van het crematorium 'van een afscheidsplek naar een ontmoetingsplek'.

De vormgeving van deze nieuwe funeraire faciliteiten doet niet onder voor die van reguliere trendy eetgelegenheden, airport lounges of grand cafés. Net als bij ieder succesvol horeca interieurontwerp gaat het om het creëren van een sfeervolle totaalbeleving waar mensen 'onder het genot van een hapje, drankje of bijvoorbeeld een *high tea*, op een mooie manier herinneringen kunnen ophalen, vasthouden en koesteren.'¹⁴⁵

Uitvaartlounge DELA Crematorium Roermond (2010).

¹⁴⁵ 'Eerste crematorium met ontmoetingslounge feestelijk geopend', DELA persbericht, 8 april 2011.

4 Analyse: sacrale noties en rituele kwaliteiten

In dit hoofdstuk worden de gesignaleerde veranderingen en ontwikkelingen uit de casussen in een drietal thema's nader geëvalueerd en geïnterpreteerd. Bij deze analyse ligt de nadruk op het traceren en duiden van enkele belangrijke (basaal)sacrale dimensies en rituele kwaliteiten. Het accent ligt op ontwikkelingen met betrekking tot de crematoriumarchitectuur en (her)inrichting die speciaal relevant zijn vanuit een ritueel- en religiewetenschappelijk perspectief. De thema's hebben betrekking op de gesignaleerde *resacralisering* [4.1], *ritualisering* [4.2] en *socialisering* [4.3] die naar voren komen uit de ontwerpaanpak van de gepresenteerde crematoria.

4.1 'Resacralisering' van het crematoriumgebouw?

Het eerste aandachtspunt betreft de resacralisering van het crematorium als gebouwtype.¹⁴⁶ Want wat direct opvalt aan de besproken nieuwbouw crematoria is dat ze alle drie een onderscheidend en uniek karakter hebben. In formele zin kan het simpelweg markeren van een plek al worden gezien als een fundamentele wijze van sacraliseren. Het begrip 'sacraal' wordt door Mathew Evans omschreven als een term die verwijst naar zaken met een onderscheidende kwaliteit. Sacraal is *set apart*, datgene wat apart gezet wordt.¹⁴⁷

Dit komt een heel eind tegemoet aan de veelgehoorde kritiek op de gedateerde neomoderne crematoria, die omwille van hun banale en uitdrukingsloze voorkomen ook wel als 'non-places' werden aangemerkt [→ 1.2]. Deze nieuwe generatie crematoria zijn daarentegen uit de alledaagse anonimiteit gehaald. In plaats van een neutrale en marginale plek wordt aan het crematoriumgebouw een meer bijzondere status en waardering gegeven. Wat ook tot uitdrukking komt in de opdrachtgeving via prijsvragen en de keuze voor gerenommeerde architecten: wie kiest voor bouwen onder architectuur weet zich verzekerd van maatwerk en exclusiviteit. In Haarlem was het expliciet de intentie van architect Zeinstra om iets 'bijzonders' te ontwerpen, een crematorium dat op het netvlies zou blijven hangen. Ook Zoetermeer is omschreven als 'landmark' en Heimolen als 'een uitzonderlijke plek'. Kortom, als bakens markeren ze de plek van het laatste afscheid. Het crematorium wordt in het publieke domein neergezet als zijnde een bijzondere en betekenisvolle plaats.

4.1.1 De basaal-sacrale dimensie en terugkeer van symboliek

Ten tweede kan uit de motivatie en ontwerpen van de architecten worden opgemaakt dat de bouwopgave wordt benaderd met oog voor de *liminale* en inherent 'basaal-sacrale' dimensie. Er treedt een verschuiving op waarbij de rationele en functionele dimensie van de bouwopgave zijn dominante positie verliest ten gunste van een grotere aandacht voor de emotionele en bezielende dimensie. In de architectuur gaan metafoor, symboliek en contemplatieve sferen weer een rol spelen, zoals ook het geval was bij de bouw van crematoria een eeuw geleden.

De term 'basaal-sacraal', die we in de inleiding en in de casusbespreking al voorbij zagen komen, heeft in dit evaluerende hoofdstuk iets meer theoretische duiding. Het is een term die recentelijk is geïntroduceerd in de religiewetenschappen omwille van begripsverheldering, en bouwt voort op de grondcategorie 'sacraal' van Evans.¹⁴⁸ Datgene wat 'apart gezet wordt' kan men onderverdelen in een categorie die is verbonden met de natuurlijke dimensie, en in een categorie die is betrokken op een 'bovennatuurlijke' dimensie. In dit laatste domein onderscheidt men vervolgens de twee typen 'basaal-sacraal' (ook wel aangeduid als universeel- of spiritueel-sacraal) en 'religieus-sacraal'. Basale sacraliteit wordt breed opgevat en is verbonden met (1) de

¹⁴⁶ De term *re-sacralisering* dient ter herinnering aan de 'kraamkamer' periode van crematoriumarchitectuur in Nederland. Daar zien we dat zowel bij het eerste crematorium in Velsen (1913) als bij het derde crematorium in Groningen (1962) sprake is van onderscheidende waarde en monumentaal-sacrale allure.

¹⁴⁷ Mathew Evans, "The sacred: Differentiating, clarifying and extending concepts," *Review of Religious Research* 45 (2003) 32-47.

¹⁴⁸ Goedroen Juchtmans, "Van Christelijke tot basaal-sacrale rituelen in huis: Een exploratie van kerstrituelen in huis," *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 23 (2007) 25-43, hier 37-39; Gerard Lukken, "Betekenislagen van het kerkgebouw: Een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek," *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 24 (2008), 117-138, hier 122-123.

ervaring van een hogere, diepere of verdichtende, zichzelf transcenderende kracht die het leven omvat of met (2) zinstichtende waarden of dat wat van ultiem belang is in het leven. Indien deze opvatting van sacraliteit gekaderd wordt in een *specifieke* religieuze traditie (met benoembare voorstellingen zoals God, Christus, Mohammed...) dan spreekt men van religieuze sacraliteit. Basale sacraliteit kan worden beschouwd als religie overstijgend.

In de casussen is de basaal-sacrale dimensie duidelijk traceerbaar in de motivatie van de architecten. Middels metaforen benadrukken ze de grenservaring van de dood. Architect Karthaus spreekt onomwonden over de ontwerpogave van het crematorium als 'het summum onder de bouwopgaven' vanwege de immateriële dimensie die in het spel is. Zeinstra heeft het over 'loskomen uit de waan van de dag' en Claus en Kaan typeren het crematorium als een buitengewoon 'grensverleggend' gebouwtype, waarbij de spirituele metafoor van 'verbinding tussen hemel en aarde' tot een bepalend motto in hun ontwerp is verheven. Architectuurcritici roemen Haarlem als 'een archetype ruimte voor bezinning'¹⁴⁹ en zien Heimolen als '(..) een bijzonder sterk statement, een evocatie van tijdloosheid en het wezenlijke (..)'.¹⁵⁰

In de architectuur van de crematoria wordt op uiteenlopende wijze een poging gedaan het 'sacrale' karakter te vertalen in de materialisatie. Evocatieve kernkwaliteiten van architectuur worden aangewend om de emotionele beleving van de ruimte te optimaliseren. Zo is er sprake van 'drempels' en overgangsgebieden die het liminale karakter versterken, sereniteit, harmonie en bijzondere atmosferen, gefragmenteerde lichtinval en schaduw, contrasten tussen open- en geslotenheid. Speciale constructies geven hoogte en verticaliteit.

Inspiratie voor de ontwerpen ontleent men aan de directe omgeving. Specifieke eigenschappen van de locatie, elementen zoals terreinvorm en oriëntatie, zijn aangewend om extra karakter en betekenis in de plek te leggen. Men noemt dit ook wel het aanwenden van de *genius loci*, de geest van de plek. De gebouwen zijn zorgvuldig verankerd met de omliggende begraafplaats of reageren op een schreeuwerige planlocatie, zoals het crematorium in Zoetermeer, dat zich afwendt van de omgeving door inzet van beschuttende vormen.

Open dan wel gesloten van karakter, in de architectonische uitwerking van de casussen speelt de relatie met natuur en landschap een belangrijke rol. Ook Hulsman signaleert in haar overzicht van funeraire architectuur de trend dat nieuwbouw crematoria dikwijls via grote glazen gevels uitzicht bieden op parktuinen, patio's, water of bossen.¹⁵¹ De natuur wordt breed ingezet met oog voor haar contemplatieve, spirituele en sacrale dimensies, en de architecten doen dit om de emotionele beleving van de afscheidsceremonie te intensiveren en/of te verlichten. Van oudsher symboliseert natuur de cyclus en continuïteit van het leven en menig auteur en architect beschouwt haar daarom als ideaaltypisch decor voor funeraire architectuur: 'These eternal themes and motifs continue to exert considerable power on our imagination and our existential being,' aldus Heathcoate.¹⁵²

Enige monumentaliteit kan de ontwerpen niet worden onzegd: ze bezitten autonomie en ruimtelijke duidelijkheid. Hierdoor nemen de ontwerpers afstand van het rommelige beeld van geschakelde blokken van de vorige generatie crematoria. Van een 'onmenselijke' schaal of overweldigende afmetingen is in de nieuwbouw geen sprake: ze bieden tevens geborgenheid en intimiteit, al komt Crematorium Heimolen mogelijk wat plechtstatig over. De crematoria zijn sculpturaal van vorm. Materialen worden gebruikt vanwege hun poëtische en zintuiglijke kwaliteiten.

Interessant is dat bij twee ontwerpen bouwkundig en stilistisch wordt geciteerd uit historisch kerkelijk erfgoed. Een duidelijk voorbeeld is Crematorium Haarlem met de keuze voor een kloostergang als centraal bouwvolume. Dit besloten archetype, door de architect als

¹⁴⁹ De Groot, "Tijd voor emoties," 9.

¹⁵⁰ Catherine Slessor, "Heimolen Crematorium by Claus en Kaan Architecten, Sint-Niklaas, Belgium," *The Architectural Review*, 01/04/2009. www.architectural-review.com/buildings/heimolen-crematorium-by-claus-en-kaan-architecten-sint-niklaas-belgium/8601260.article.

¹⁵¹ Hulsman en Hulsman, *Bouwen op de grens*, 67-71.

¹⁵² Heathcoate, *Monument Builders*, 73.

'universeel' aangemerkt, staat in een lange traditie van kerkarchitectuur, waarbij de vierkante overdekte galerij met arcades deel uitmaakte van abdij, kapittelkerk of kathedraal. Behalve de intimiteit en de bezinning die ervan uitgaat, verleent zo'n archetype emotionele houvast en herkenning ten aanzien van de rituele functie. Ook in het plechtige modernisme van Crematorium Heimolen zijn vormcitaten uit oude sacrale bouwtradities gesignaleerd. Neem bijvoorbeeld de ornamentiek. De cassettestructuur op de buitengevel van het crematiegebouw, dat ook wel omschreven is als 'altaar van het transcendente',¹⁵³ lijkt geïnspireerd door de klassieke koepelgewelven van oude basilica's. Marc Dubois refereert expliciet naar het Pantheon in Rome.¹⁵⁴ De architecten suggereren hiermee een soort continuïteit met de tradities uit het verleden. Ze borduren voort op een historisch 'spiritueel' aura. In zekere zin geldt dit ook voor Crematorium Meerbloemhof, dat met zijn sculpturaal gekromde wanden teruggrijpt op de 'oervorm' van de grafheuvel.

Door inspiratie te halen uit zulke (pre-)christelijke vormen en archetypen wordt mijn inziens het 'designprobleem' van de rituele onleesbaarheid van crematoria aangepakt. De expressieve beeldspraak maakt het crematorium herkenbaar als ritueel en sacraal gebouw, zonder gebruik te maken van expliciet religieuze symboliek; '(...) dus geen groot kruis aan de gevel,' memoreert architect De Gier.¹⁵⁵ Het verklaart ook de onverminderde populariteit van Nederlands' oudste koepelcrematorium in Velsen uit 1913. De archaïsche vormverwijzingen dragen bij aan een gevoel van verdieping en schoonheid waardoor de uitvaartceremonie aan gravitas wint.

4.1.2 Ambigüiteit en gradaties in sacraliteit

Kijkend naar de restyling casussen dan wordt de vraag wat betreft 'resacralisering' problematischer. Uiteraard is er geen sprake van de creatie van een nieuw sacraal bouwtype dat als baken in de omgeving fungeert. De reikwijdte van het instrumentarium is tenslotte beperkt tot het interieur, en de voorgegeven bouwvolumes zijn van zeer bescheiden aard. De ingrepen en motivaties van de stylisten leveren daarbij een diffuus en schijnbaar paradoxaal beeld op.

De ontwerpers motiveren hun restyling projecten veel minder met grensverleggende sacrale metaforiek, zoals we de architecten zien doen. De zakelijke 'kilte' van de gedateerde interieurs wordt door de interieurstylisten in eerste instantie beantwoord met sleutelbegrippen als comfort, warmte en gastvrijheid. Ze streven ernaar de crematoria 'menselijker' te maken, vertrouwd en huiselijk. Het bejiveren van een intieme of gemoedelijke 'huiskamersfeer', in aansluiting op de dagelijkse omgeving, kan men echter bij uitstek als een act van de-sacraliseren beschouwen.

In de casussen wordt een continue spanningsveld gesignaleerd tussen enerzijds het creëren van een laagdrempelige huiselijke sfeer waarin de bezoeker zich geborgen voelt en anderzijds het creëren van een sacrale sfeer die tegemoetkomt aan het unieke gebeuren van de uitvaart. Bij de nieuwbouwcasussen neigen de architecten ertoe de drempelervaring te verhogen, terwijl de stylisten bij de renovatie projecten de drempelervaring wensen te verlagen. Het is alsof de 'mystieke dimensie' van de dood wordt uitgespeeld tegenover de 'menselijke maat' van de smart en de sociale dimensie van de bijeengekomen groep belangstellenden.

Er doet zich enige gelijkenis voor met de vormtypologieën Domus Dei en Domus Ecclesiae uit de kerkarchitectuur. Deze bouwconcepten gelden als twee uitersten in relatie tot sacraliteit. Hierin staat Domus Dei voor het *huis van God*, met het karakter van een bijzondere, heilige plaats. De sacraliteit van Domus Ecclesiae wordt op meer profane wijze getypeerd als ontmoetingsplaats, als het *huis van mensen*.¹⁵⁶ Binnen de hedendaagse kerkenbouw spreekt Sander

¹⁵³ "Claus en Kaan: Crematorium Heimolen, Sint-Niklaas," 22.

¹⁵⁴ Marc Dubois, "Een serene plek voor afscheid," 5.

¹⁵⁵ Mededeling 19 augustus 2011.

¹⁵⁶ Sander de Jonge, "Kerkarchitectuur na 2000: Het ontwikkelen van grensverleggende typologieën vanuit het samenspel tussen liturgie, architectuur en duurzame ontwikkeling," Proefschrift (Eindhoven/Tilburg, 2002), 224 - 229. Het instrumentarium 'Domus Dei - Domus Ecclesiae' komt ook uitgebreid voor in: Harold W. Turner, *From Temple to Meeting House: The Phenomenology and Theology of Places of Worship* (Den Haag: Mouton Publishers, 1979).

de Jonge over het streven naar een balans tussen de twee polaire typen. Tussen zowel het scheppen van een sacrale 'Andere' atmosfeer als het 'menselijk' maken van de rituele ruimte.¹⁵⁷ Hiervan lijkt in de crematoriumcasussen ook sprake, want in hun bevlogen metafysische idealisme wensen de architecten tevens te appelleren aan de menselijke beleving en emotionele ervaring. Ze zoeken naar een evenwicht tussen troostrijke geborgenheid en een zekere distantie ten opzichte van het alledaagse. Wanneer ze in architectonische zin overhellen naar een teveel aan 'leegte' of 'hoog-sacrale' atmosfeer, dan zien we dat beheerders 'corrigerend' optreden: Door extra aankleding of kunstzinnige toevoegingen worden de ruimtes 'herschaaft' tot meer vertrouwde en intieme proporties.

Eveneens suggereert De Jonge dat er doorgaans sprake is van verschillende gradaties of categorieën van sacraliteit, die elkaar kunnen opvolgen in zones.¹⁵⁸ Dit gaat mijns inziens ook op voor de crematoria. Misschien gaat het juist op voor crematoria, omdat ze in structurele zin zijn opgebouwd uit verschillende vertrekken met verschillende rituele functies en betekenissen. De gemeenschappelijke inkomsthal, wacht- en koffiekamers staan in een andere verhouding tot het uitvaartritueel als bijvoorbeeld de aula, opbaar- of invoerruimte. Deze laatste ruimtes hebben een inherent hogere 'sacraal-religieuze' presentie.

In de restyling casussen zijn de rituele kernruimtes wel degelijk verbonden met de creatie van contrast en onderscheid. De inrichting van de aula is verre van 'alledaags'. In affectieve zin spreken de ontwerpers over het creëren van 'troostrijke' sferen, ruimtes die inspireren, waarin men kan 'wegdromen' of tot bezinning kan komen. Het zijn duidelijk begrensde ruimtes met een illusoir karakter. Bij de materiële uitwerking doen de stylisten, evenals de architecten, een beroep op de evocatieve kwaliteiten van schoonheid, kunst en toegepaste vormgeving. Om open te staan voor invulling vanuit verschillende levensbeschouwelijke oriëntaties maakt men bewust (en onbewust) gebruik van basaal-sacrale beeldtaal en universele metaforen als natuur, licht, harmonie, leven en hoop. Behalve de populariteit van numineuze lichtsfere[n] [→ 3.3.1] is de boom een opvallend geliefd beeldelement in de restyling casussen [→ 3.3.2]. Deze prominente figuratie lijkt een sacraliserende rol te vervullen in lijn van de louterende natuur- en landschapsthematiek in de nieuwbouwcasussen. De ontwerpers zelf althans koppelen aan de boom een reeks van metaforen en symbooldimensies, zoals onsterfelijkheid, kracht, de cyclus van leven en dood, het hof van Getsemane, verbinding tussen hemel en aarde, etc. De boom is momenteel een actuele component van een diffuse religiositeit en spiritualiteit en is dikwijls een centraal en terugkerend thema in verschillende rituele contexten. Boom en bos zijn van oudsher sterk verbonden met de Noordealopese grafcultuur.¹⁵⁹

Men kan concluderen dat het neutrale en zakelijke decor van de gedateerde crematoria definitief verleden tijd is. De aula's zijn getransformeerd tot sfeervolle en geanimeerde ceremonieruimtes, waarbij esthetiek en emotionele beleving een grote rol spelen. De beeldende expressie is van basaal-sacrale aard wat tegemoet komt aan de eigentijdse context van culturele en religieuze pluraliteit.

In verschillende gradaties, in een scala van verschijningsvormen en afhankelijk van het type ruimte, kan men bij de crematoriumarchitectuur en -herinrichting uit de casussen spreken van een sterke tendens tot (re)sacralisering.

¹⁵⁷ De Jonge, "Kerkarchitectuur na 2000," 229.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Zie: Judith Tonnaer, *Bomen voor het leven: Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel voor overleden kankerpatienten*, (Groningen/Tilburg: NSRL 11, 2010), 187-206; Over boom en bos binnen de Noord-Europese grafcultuur zie 203-206.

4.2 Rituele competenties, routing en experiment

Een tweede thema dat in het oog springt bij de casusvergelijking is de aandacht voor ritueel en de daarmee verbonden beweging door de verschillende ruimtes van het crematorium. De plattegrondvorm en structurele layout van het crematorium krijgen een sleutelrol toebedeeld bij de realisatie van een meer 'authentieke' en waardevolle beleving van het crematieritueel. Deze nadruk op rituele competentie door middel van geleidingen in de architectuur is een nieuw fenomeen in de Nederlandse crematoriumbouw.

In hoofdstuk [1.2] over de geschiedenis van Nederlandse crematoriumarchitectuur is immers kort uiteengezet hoe sinds de jaren zeventig bedrijfstechnische en logistieke overwegingen grotendeels de plattegrond en lay-out van crematoria hebben bepaald. De crematieplechtigheid was een opeenvolging van gebeurtenissen (ontvangst, wachten, dienst in aula, condoleren, weggaan), wat in het gebouw werd vertaald naar een efficiënte aaneenschakeling van ruimten. Het ontwerp werd opgevat als functionele puzzel. Door architect Karthaus zijn deze crematoria ook wel schertsend 'carbureurs met allerlei kamertjes' genoemd. De uitvaart werd 'routineus met stopwatch afgewikkeld', de plaats van rituele handeling werd statisch opgevat en geconcentreerd op de afscheidsplechtigheid in de aula. Al met al, bij de bouw werd weinig aandacht geschonken aan een passend crematieritueel en de invloed van de ruimtelijke geleiding van het gebouw op de emotionele beleving van de bezoekers.

Van verschillende kanten kwam er in de loop van de tijd kritiek op deze gang van zaken. Vanuit de hoek van architecten is men op zoek geweest naar nieuwe mogelijkheden tot het vormgeven van het ritueel. In Engeland (1967) pleitte de architect Peter Bond voor een ceremoniële route door het gebouw samen met het idee om de verbranding een plaats te geven binnen de plechtigheid.¹⁶⁰ In Duitsland (1974) propageerde Boehlke dat crematie niet alleen aanvaard moest zijn, maar ook een aan een begrafenis gelijkwaardig ritueel handelingsverloop zou moeten krijgen. Hij streed tegen de 'vertechnisering' van de dodenbezorging waarop hij verschillende alternatieve relatieschema's voorstelde.¹⁶¹ Al deze ideeën hebben tot eind van de 20e eeuw echter weinig invloed gehad op de concrete bouw van (Nederlandse) crematoria. Inmiddels is er sprake van een kentering.

4.2.1 Rite de passage en processie

In het handelingsverloop van de crematoria uit de casussen zijn verschillende rituele referenties te onderscheiden. Het gaat vooral om de twee basale rituele grondvormen *rite de passage* en daarmee verwant de *processie*. De relevantie van deze begrippen wordt kort uiteengezet.

In de antropologie en religiewetenschap wordt het uitvaartritueel gezien als de markerings van een belangrijke levensfase. Het is een overgangsritueel, een *rite de passage*, waarin de veranderde relatie tussen overledene en nabestaanden op symbolische wijze uitdrukking en betekenis krijgt. Volgens Arnold van Gennep, die in 1909 het begrip introduceerde, verloopt een rite de passage doorgaans in verschillende fasen: een fase van scheiding, een fase van transformatie en een fase van integratie in het nieuwe leven na de overgang. In een uitvaartritueel wordt de act van separatie - het afscheid nemen - benadrukt, maar ook de andere fasen zijn van belang.¹⁶² Aangezien crematoria voorzien in de architecturale context van deze belangrijke rite de passage, speelt - bij een design waarin men rekening wenst te houden met de

¹⁶⁰ Zie: Peter B. Bond, 'The Celebration of Death: Some thoughts on the Design of Crematoria', *Pharos*, 33 (3), 62-66. Aangehaald in *Encyclopedia of Cremation*, red. Davies en Mates, 17.

¹⁶¹ Volgens Boehlke is het probleem van de vertechnisering gelegen in het feit dat de plechtigheid is onderbroken in drie aparte delen: 1) het afscheid, met een uitvaartbijeenkomst. 2) de eigenlijke lijkverbranding in een technische sfeer 3) de overdracht van de as: bijzetting of verstrooiing. In zijn functieschema's worden deze onderdelen tot een opeenvolgend geheel gesmeden. Boehlke zoals geciteerd bij: Adams en Schrauwen, *Ontwerpthema Crematie*, 45; NB: De huidige gang van zaken in Frankrijk komt deze gedachte al grotendeels tegemoet. Daar vindt de verbranding tijdens de dienst plaats en krijgt men direct na de dienst de urn met as uitgereikt. Adams en Schrauwen, *Ontwerpthema Crematie*, 46.

¹⁶² Lukken, *Rituelen in overvloed*, 82.

emotionele beleving van nabestaanden - inzicht in deze verschillende rituele momenten en fasen een belangrijke rol.

Volgens rituelenexpert Ronald Grimes berust Van Genneps theorie bovendien op een ruimtelijke analogie: "Social 'movement,' that is, a change in status, is akin to a bodily movement through space. This change in status is like journeying across (..) a border or walking through a doorway."¹⁶³ Hiermee benadrukt hij de onderlinge relatie tussen rituele communicatie en de fysieke ruimtelijke context. In de term rite de *passage* wordt al impliciet de ruimtelijke metafoor opgeroepen, het beeld van het passeren via drempels en gangen.¹⁶⁴

Het woord *processie* is afgeleid van het Latijnse woord *procedere*, dat 'voorwaarts bewegen' betekent. De *processie* is een rituele grondvorm die vanouds deel uitmaakt van het dodenritueel. In formele zin kent (kende) het christelijke begrafenisritueel twee processies: de weg die men aflegt tussen het huis van de dode naar de kerk, en de weg die men na afloop van de kerkdienst aflegt richting kerkhof.¹⁶⁵ Gezamenlijk vormt men een 'begrafenisstoet' in vertraagde pas, waarin men een gevoel van verbondenheid en respect toont.

4.2.2 Het gebouw als drager van een rituele route

In de nieuwbouw architectuur van de casussen speelt de ontwerpgedachte van een rituele route een belangrijke rol. Voor een emotioneel authentieke beleving van de ceremonie is volgens de architecten een rituele beweging door het gebouw en/of terrein gewenst. Er wordt door de architecten expliciet gerefereerd naar de dimensies 'traagheid en herinnering', waarmee een processietype wordt opgeroepen. Voorts wordt de crematieplechtigheid *nijldlopig* uiteengelegd, als een *rite de passage*, met verschillende onderscheiden emotionele stadia. Het rituele handelingsverloop is zelfs een bepalend motto in de ontwerpconcepten. Neem Haarlem: 'Het ritueel van de trage procesgang, in navolging van het traditionele begrafenisritueel, is het uitgangspunt', en, 'het gaat om de verschillende etappes en de opbouw'. In Zoetermeer gaat het om 'flow en oriëntatie' en 'begeleiding van nabestaanden door een vloeiend in plaats van abrupt verloop van ruimten'.

Alle beeldmiddelen - landschap, architectonisch ontwerp, ruimtelijke opbouw en materialisatie - zijn erop gericht om deze rituele sequentie en transformatie te ondersteunen. In Haarlem is dit vertaald in een semi-overdekte rituele rondgang rondom een binnentuin. Zoetermeer maakt het crematieritueel invoelbaar via enigszins dramatisch aangelegde paden, bruggen en niveauverschil, met een hoog gelegen aula als symbolisch omkeerpunt. In Heimolen is op de meest fundamentele manier afstand geschapen tussen de fasen van viering en crematie. Het afleggen van de driehonderd meter afstand tussen de gebouwen biedt de nabestaanden ruimte tot bezinning voor het finale afscheidsmoment. Eveneens schept dezelfde afstand ruimte ter ontspanning en voorbereiding op 'terugkeer naar het dagelijkse leven'.

In alle drie de casussen zijn de aula en koffiekamers in verschillende gebouwen of zones gesitueerd. Dit wordt beschouwd als een verbetering ten opzichte van het traditionele crematorium, want daar 'stapt men vanuit een situatie van rouw en inkeer via een enkele deur de familieroddel binnen'.¹⁶⁶ Nu lopen auladienst en condolance/koffiedrinken minder abrupt in elkaar over, en maakt men tussendoor een korte wandeling. Deze bouwkundige ingrepen hebben als doel de emotionele overgang die nabestaanden ervaren meer ruimte te geven.

In Haarlem en Sint-Niklaas krijgt men letterlijk wat meer ademruimte, omdat de routing tussen de opeenvolgende stadia via de buitenlucht verloopt. De grondgedachte hierachter is dat atmosferische wisselingen de ervaring van het afscheidsproces helpen verdiepen en verinnerlijken, wat troostend en opluchtend kan werken, aldus Zeinstra.¹⁶⁷ Hij herneemt het idee

¹⁶³ Ronald L. Grimes, *Deeply into the Bone: Re-inventing Rites of Passage* (Californie: University of California Press, 2002), 103.

¹⁶⁴ Ibid., 103-104.

¹⁶⁵ P. Post, A. Nugteren en H. Zondag, *Rituelen na Rampen: Verkenning van een opkomend repertoire* (Kampen: Gooi en Sticht, 2002), 163.

¹⁶⁶ Adams en Schrauwen, *Ontwerpthema: Crematie*, 64.

¹⁶⁷ De Groot, "Tijd voor emoties," 6.

van Peter Bond: 'By passing out of the chapel into the open air there is an environmental change which can provide a certain relief (...) enhanced with the presence of trees, plants and perhaps running water in pools within the courts themselves.'¹⁶⁸

Kortom: Via de architectuur wordt afstand, tijd en ritme geïntroduceerd. Hierdoor wordt het crematieritueel als ruimtelijke *rite de passage* tot uitdrukking gebracht en invoelbaar gemaakt. Bovendien is de basale grondvorm van de *processie* in het crematierepertoire geïntroduceerd. In de afgelegde nadering en afstanden schuilt een basaal sacrale meerwaarde. Het brengt de begrafenisstoet in herinnering. Dit idee van positieve en uiteengelegde ruimtelijke rituele ervaring staat in contrast met het merendeel van bestaande Nederlandse crematoria, waar de uitvaartceremonie zich geheel onder een dak afspeelt in een afgesloten gebouw.

De speelruimte voor *processie* is dan ook fundamenteel beperkt bij de restyling van traditioneel gebouwde crematoria. Toch zien we ook in deze casussen een draai richting een meer actieve beleving van het crematieritueel als een *rite de passage*. De passiviteit wordt doorbroken. In de filosofie van Yarden is tenslotte 'de route' die nabestaanden volgen en de daarbij gepaard gaande emoties centraal gesteld. Onderscheidende emotionele fases van de ceremonie zijn in ruimtelijke zin vertaald. In de door Yarden gesignaleerde fases van spanning-volle emotie-ontlading [→ 2.3] kan men de functionele structuur van een overgangsritueel herkennen. Architect Ebami Tom heeft de routing door het gedateerde pand zoveel mogelijk naar zijn hand gezet door hier en daar een extra gang of opening te creëren. Hij ervoer het 'scheppen van passages en tussenruimtes' in het crematorium als het 'componeren van een muziekstuk'.¹⁶⁹

Bij gebrek aan fundamentele ruimtelijke dimensies als 'tijd en duur' worden bij de restyling casussen begrenzings en drempelervaringen gecreëerd met contrastrijke aankleding, afwisselende kleuren, kunst en design. Want ook door het simpelweg aanbrengen of weghalen van raambekleding kan bijvoorbeeld al de ervaring van re-integratie of afzondering gesimuleerd worden. In Tilburg zagen we op exemplarische wijze hoe een ordinaire bedrijfsgang werd getransformeerd tot ceremoniële passage.

4.2.3 Ritueel experiment: een sprekend afscheidsgebaar bij de oven?

Nauw verbonden met het vorige punt van rituele competentie en routing, is de aandacht die in de casussen wordt geschonken aan de oven invoerruimte van het crematorium. Over de gehele linie is ze door ontwerpers en architecten ingericht en geïntroduceerd als toegankelijke afscheidsruimte voor nabestaanden [→ 3.4]. Deze transformatie van bedrijfstechnisch naar ceremonieel gebruik van de invoerruimte betekent een uitbreiding en verrijking van het rituele afscheidsrepertoire in het crematorium. Het is interessant de achtergrondredenen voor deze specifieke verschuiving nader in kaart te brengen. De opname van de ovenruimte in het crematieritueel wordt veelal gemotiveerd vanuit rouwtherapeutische hoek, maar de architectonische aandacht en ruimtelijke positionering van de ovenruimte is ook beïnvloed door de multiculturele samenleving.

Sinds het begin van de introductie van crematie op de westerse manier is de eigenlijke lijkverbranding in een technische sfeer weggestopt, achter de coulissen. De afsluitende handeling bij de oven maakte doorgaans geen onderdeel uit van de plechtigheid. Het feitelijke verbrandingsproces werd in hoge mate ontkend, wat ook tot uitdrukking kwam in de al eerder genoemde bouwkundige camouflage van de schoorsteenpijpen.

Tegenwoordig wordt deze ontkenning tot op zekere hoogte heroverwogen. Men is van mening dat participatie en actieve betrokkenheid van nabestaanden bij de verschillende onderdelen van de uitvaart de rouwverwerking ten goede kan komen. Als tegenreactie op de verregaande professionalisering en vertechnisering van de uitvaartzorg die alles maar uit handen neemt, zien we dat nabestaanden het dode lichaam weer vaker thuis opbaren en zelf verzorgen. In het verlengde hiervan willen nabestaanden hun dierbare steeds vaker tot het allerlaatste

¹⁶⁸ Grainger, *Death Redesigned*, 209.

¹⁶⁹ Mondelinge mededeling, Ebami Tom, augustus 2011.

moment van afscheid persoonlijk begeleiden. Dit kan zijn het eigenhandig laten zakken van de kist bij een begrafenis of het aanwezig zijn bij de oven. Volgens Van den Akker hebben deze handelingen ten doel de overledene langer en nadrukkelijker bij onze leefwereld betrokken te houden, 'de dode tot het allerlaatste toe willen blijven vasthouden.'¹⁷⁰ Pastoraal theoloog Arthur Polspoel meent dat het allemaal momenten en handelingen zijn van aanvaarding en acceptatie, waarin de realiteit van het definitieve afscheid doordringend ervaren wordt.¹⁷¹

In navolging van Bond, die er decennia geleden al voor pleitte om de verbranding een plaats te geven in het crematieritueel, is architect Zeinstra van Crematorium Haarlem de mening toegedaan dat het gangbare crematieritueel geen volwaardige climax kent. Hierdoor is volgens hem het afscheid nemen van de dierbare in de aula een 'gemankeerd' ritueel. Deze kritiek zien we ook terug in het onderzoek naar adequate crematieliturgie van André Mulder uit 2000. Hij constateert een gebrek aan volwaardige afscheidsbeleving bij nabestaanden als de kist na afloop van de dienst in de aula blijft staan, terwijl de nabestaanden de aula verlaten. 'Men krijgt het gevoel de overledene alleen of in de steek te laten.' (...) 'Het laten verdwijnen van de kist in stilte, of eventueel begeleid met muziek of poëzie, kan echter juist emotioneel heilzaam zijn. Dit geldt wellicht nog sterker voor het zelf (mee) naar de oven brengen van de overledene, het zelf in de oven schuiven van de kist, of althans van het waarnemen daarvan.'¹⁷² Present zijn bij de ovenruimte beschouwt Mulder als een sprekend en symbolisch afscheidsgebaar. Het wordt gezien als een volwaardige rituele en emotionele afsluiting van het crematieritueel.

Daarnaast houden architecten en opdrachtgevers bij het ontwerp van crematoria meer rekening met de verschillende behoeften, gewoonten en rituele voorschriften van de multiculturele samenleving. Verschillende religies en culturele groepen houden er immers andere ideeën op na wat betreft afscheid nemen, gedenken en het leven viëren. Sinds de jaren negentig zijn bij de realisatie van enkele crematoria, waaronder Crematorium Meerbloemhof in Zoetermeer, expliciet de uitvaartwensen van lokale hindoestaanse gemeenschappen meegenomen. In hun religieuze tradities wordt lijkverbranding op een affirmatieve en spirituele manier verstaan. Van oudsher maakt vuur, zowel in het hindoeïsme als in het boeddhisme, een belangrijk onderdeel uit van het crematieritueel. In de Veda geschriften staat dat het lichaam zijn einde heeft in as. Het verbranden in vuur wordt daarom door hindoes beschouwd als de snelste en zuiverste manier om het lichaam terug te geven aan de kosmos.¹⁷³ Het boeddhisme ziet crematie als een transformatie door vuur, waardoor de mens in een verheven staat van perfectie kan overgaan.¹⁷⁴ Mede door consultaties met deze bevolkingsgroepen zijn aparte en/of grotere ovenruimtes bij crematoria gerealiseerd, toegankelijk voor meer bezoekers.¹⁷⁵

Daarmee raken we alsnog aan de *ambivalente* status van de ovenruimte en de ambiguïteit bij de aankleding ervan. De combinatie dodenbezorging en verbranding via vuur kent in de Westerse cultuur nog steeds geen breed gedragen symbolische verstaanshorizon. Volgens Mulder gaat de feitelijke crematie nog vaak gepaard met negatieve emotionele associaties. Bijvoorbeeld wanneer de verbranding wordt opgevat als simpelweg 'destructie' van het lichaam, of dogmatische christelijke voorstellingen als het vagevuur of de hel.¹⁷⁶ Ook in een geseculariseerde en ontkerkelijkte samenleving zijn zulke overgeleverde beelden en associaties hardnekkig.

¹⁷⁰ Van den Akker, *De dode nabij*, 65 en 237.

¹⁷¹ Arthur Polspoel, "De pastorale betekenis van de uitvaart," in *Vaarvel: Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*, red. Louis van Tongeren, 140 (Kampen: Gooi en Sticht, 2007).

¹⁷² Mulder, *Geloven in crematieliturgie*, 255-256.

¹⁷³ Marrie Bot, *Een Laatste Groet: Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland* (Rotterdam: Marrie Bot, 1998), 201.

¹⁷⁴ Ibid., 175.

¹⁷⁵ Bij Crematorium Rusthof in Amersfoort uit 2003 was de multiculturele context ook een belangrijk onderdeel van het programma van eisen. Voor meer vrijheid ten aanzien van crematierituelen werd de aula door een patio gescheiden met de crematierruimte. Bij Crematorium IJsselhof was dit ook een belangrijke overweging. In 2006 is bij Crematorium Twente het strooiveld Nirvana gerealiseerd. Voor zover bekend is dit het eerste strooiveld in Europa conform de Hindoe ritus.

¹⁷⁶ Mulder, *Geloven in crematieliturgie*, 235.

Behoudens het branden van kaarsjes, wordt in de casussen de verwijzing naar vuurthematiek sterk vermeden. Terwijl de oersymboliek van 'vuur' net als de andere natuurelementen 'water', 'lucht' en 'aarde' dikwijls voorkomt bij de aankleding van andere basaal-sacrale ruimtes zoals stiltecentra, in crematoria lijkt het onderwerp een taboe. Een treffende illustratie daarvan is de problematiek rond de kunstzinnige glasdecoratie van de katafalk in Tilburg, waarbij de rode scherven teveel met vlammen werden geassocieerd, en dus werden vervangen [→ 3.3.3]. Het gebrek aan troostrijke vuursymboliek zien we in de crematoria ruimschoots gecompenseerd door groene natuurthematiek en symbolisering van 'dematerialisatie' als het overgaan naar een andere wereld. Bij de kunstwerken in de ovenruimtes van de casussen wordt de afscheidsdimensie benadrukt in poëzie, kunstzinnige abstractie of anderszins basaal-sacrale beeldtaal. Met bijzondere (kunst)lichteffecten tracht men in de binnenruimtes uitdrukking te geven aan numineuze kwaliteiten.

Bouwkundige camouflagetrucs met klokkentorens om de schoorstenen uit het zicht te houden zijn niet meer nodig. Inmiddels zorgen geïntegreerde filterinstallaties ervoor dat rook en reuk technisch worden 'opgelost'. Wat dat betreft wordt crematie nog steeds architecturaal 'ontkend' en krijgt het proces van verbranding geen expressieve uitdrukking in de gestalte van het gebouw. De attitude van fiere onverzettelijkheid 'inzake het vraagstuk van leven en dood'¹⁷⁷ die Dudok in 1926 demonstreerde in zijn met urn bekroonde toren, bekleed met witte en zwarte tegels, lijkt vooralsnog niet terug te keren. Het wolkendecor aan de buitenzijde van crematiepaviljoen Heimolen staat daarentegen open voor vele interpretaties, waarvan de rookpluim er een van is.

4.2.4 Kanttekening toe-eigening

Het ontwerp van de rituele routes in de casussen behoeft een kritische kanttekening. Over het algemeen kan gesteld worden dat het toegepaste verloop van de plechtigheid grotendeels het vormgegeven crematie-ideaal van de betreffende architect is. De realiteit en beleving van de nabestaanden kan anders uitpakken. We zagen immers al in de beschrijving van de casussen, dat ondanks de offensieve integratie van de ovenruimte, een finaal afscheid aldaar door de nabestaanden geenszins standaard praktijk is. Zowel in Haarlem als Heimolen komt het relatief weinig voor. Bovendien zijn er (al dan niet godsdienstige) groepen en/of individuen die mogelijk een andersoortige rituele route ambiëren, ook al dacht architect Zeinstra van Crematorium Haarlem met de keuze voor een vierkant kloosterhof te voorzien in een herkenbare en universele grondvorm.

Dit wijst op een spanningsveld tussen de toegekende betekenis van de architect en de toe-eigening van de ruimte door de nabestaanden. Het ruimtelijk ontwerp maakt zich gediensig aan het crematieritueel en de persoonlijke rouwbeleving, terwijl er geen consensus is over de aard, vorm, en beleving van het crematieritueel. De pluriforme context van onze samenleving verhindert het ontstaan van een 'uniform' prototype: het blijkt onmogelijk een ontwerp te realiseren dat aan alle uiteenlopende verlangens tegemoet komt. Bovendien laat een ritueel zich moeilijk 'opleggen'. Terecht wijst Herma Hekkema op het mogelijk eendimensionale karakter van een ceremoniële routing, waardoor de ontworpen *rite de passage* of processie even dwingend dreigt te worden als de vaak zo verfoeide, reguliere crematoriumroutes.¹⁷⁸

De hier besproken gebouwen lijken vooralsnog een balans te vinden tussen vrijheid van beweging en competente sturing van het ruimtelijke verloop van de ceremonie. De sturing van een sensitief uitgedachte rituele *passage* kan heel ontlastend werken in een toch al chaotisch en emotioneel intens gebeuren als de uitvaart. Men wil op zo'n moment niet nog eens zelf moeten bedenken waar heen te gaan.

¹⁷⁷ Cappers, "Tussen zielloos en beziel," 44.

¹⁷⁸ Hekkema, *Uitvaartcultuur als ontwerpopgave*, 74.

4.3 Individu en gemeenschap, *communitas* en café

Een derde aspect dat uit de casusvergelijking naar voren komt is het gegeven dat saamhorigheid en ontmoeting een prominente rol in het crematorium zijn gaan spelen. Wat betreft typering en identiteit van het crematoriumgebouw kan men hierin het eerder genoemde 'Domus Ecclesiae' type herkennen [→ 4.1.2], waarbij de sacrale en rituele ruimte wordt gekenmerkt door het sociale karakter, waar mensen 'zich verzamelen om te vieren en elkaar te ontmoeten (..)'.¹⁷⁹

De vormgeving van iedere crematieplechtigheid wordt tegenwoordig weliswaar op persoonlijke en individuele wijze ingekleurd, afscheid vieren doen we nog altijd gezamenlijk. Of het nu een intiem afscheid in kleine kring betreft, of een grote publieke viering, de collectieve dimensie speelt een belangrijke rol tijdens een uitvaart. Het is zelfs een fundamenteel element van ritueel handelen: Het ritueel is nooit louter gericht op het ik, maar ook op de ander(en).¹⁸⁰ Rituelen zijn mede gericht op het definiëren van een solidaire gemeenschap, ook al staat als gevolg van de individualisering van de maatschappij een eenduidig verstaan van het begrip 'gemeenschap' tegenwoordig onder spanning.¹⁸¹

Vanouds wordt tijdens het dodenritueel sociale betrokkenheid en groepsgevoel uitgedrukt (en gecreëerd) door aanwezigheid bij de ceremonie en in het ritueel van de condoleance. Familie- en groepsbanden worden tijdens de begrafenis- en rouwceremonies opnieuw bewust gemaakt en versterkt.¹⁸²

In de nieuwe generatie crematoria wordt deze sociale dimensie van het uitvaartritueel op verschillende manieren extra aangezet. Hoe groepsgevoel en ontmoeting formeel gestalte krijgen in de vormgeving van de crematoria, ziet men onder andere weerspiegeld in de vernieuwde opstelling van het bankenplan in de aula en in de uitbreiding van koffiekamers naar gastvrije gemeenschappelijke horecaruimtes. Beide zal ik kort beschrijven. Afsluitend beschrijf ik hoe de sociaal-maatschappelijke betekenis van de nieuwe generatie crematoria ook over de individuele uitvaart heen wordt getild.

4.3.1 Verbondenheid tijdens de afscheidsdienst

Zoals de beschrijving van de ruimtelijke configuratie van de aula's laat zien [→ 3.3.3], zijn de losse stoelen in de crematoria en masse vervangen door comfortabele, aaneengesloten banken. Daarbij is de statische opstelling in rechte rijen richting de aandachtswand in veel gevallen getransformeerd tot een (semi)circulaire opstelling met als gemeenschappelijk aandachtspunt de katafalk met de overledene. Met deze herpositionering van de kist wordt enerzijds uitdrukking gegeven aan de wens van nabestaanden om de dierbare zo lang mogelijk *in het midden* te houden. De afscheidsviering is tenslotte de laatste gelegenheid waarop nabestaanden hem of haar kunnen vergezellen.¹⁸³

Anderzijds brengt deze vernieuwde ruimtelijke opstelling een intense en basale solidariteit onder de genodigden tot uitdrukking. Want als mensen met elkaar *in een kring* zitten voelen ze zich minder een los individu. Ze zijn zichtbaar en voelbaar deel van een groep geworden. Dit geldt idem dito voor de 'afwaardering' van de particuliere stoel als zitelement in het crematorium: De stoel ademt individualisme, het is een verlengstuk van je eigen lichaam. De bank suggereert - net als de tafel - onmiddellijk het bestaan van de ander. Alle genodigden zitten

¹⁷⁹ De Jonge, "Kerkarchitectuur na 2000," 226.

¹⁸⁰ Lukken, *Rituelen in overvloed*, 68.

¹⁸¹ In de huidige godsdienstsociologie stelt men zich de vraag welke betekenis nog moet worden gegeven aan het begrip 'gemeenschap', zowel tijdens het uitvaartritueel als in het algemeen. De hedendaagse mens functioneert immers in talloze netwerken. Wat wel overeind blijft is dat de bijeengekomen groepering - al is het een ad hoc gemeenschap - zich kenmerkt door affectieve betrokkenheid. Arthur Polspoel, "De pastorale betekenis van de uitvaart," 142.

¹⁸² Ibid, 140.

¹⁸³ Van den Akker typeert de hedendaagse uitvaartbeleving van de nabestaande in relatie met het dode lichaam als volgt: 'Wij willen hem zo lang mogelijk bij ons houden. Wij willen hem pas op het allerlaatste moment uit handen geven.' Van den Akker, *De dode nabij*, 103.

nu naast elkaar, sommigen noemen het 'cosy'. Deze situatie van onderlinge betrokkenheid biedt mensen bij uitstek de mogelijkheid verdriet te ervaren en uit te drukken.

In hun motivatie laten de ontwerpers dan ook heel sterk de emotionele context doorklinken. Uitdrukkingen zoals 'tegen elkaar kunnen aanleunen', 'elkaar troosten' en 'een gezamenlijke omarming' worden genoemd. De rol van emoties en het gezamenlijk beleven worden door de initiatiefnemers als erg belangrijk verondersteld. Iedereen hoort te delen in het verdriet, wat in onze hedendaagse 'emotiecultuur' door menigeen wordt beschouwd als teken van empathie en authentieke beleving.¹⁸⁴

De bijeengekomen groep mensen vormt weliswaar een incidentele gemeenschap van individuen met verschillende betrokkenheid ten aanzien van de overledene en elkaar, tijdens de duur van de afscheidsviering kan er door de opgeroepen gevoelens een situatie van *communitas* ontstaan. *Communitas* is een Latijnse term geïntroduceerd door de cultureel antropoloog Victor Turner (1920-1983), waarmee hij de bijzondere ervaring van (tijdelijke) gezamenlijkheid, sociale gelijkheid en solidariteit omschrijft die mensen ervaren wanneer zij samen een liminale fase ondergaan.¹⁸⁵ Is de toespeling op *communitas* terecht? Verschillende studies wijzen op het toegenomen verlangen naar solidariteit en gemeenschap in het sterk geïndividualiseerde Nederland. De behoefte is groot zich samen één te voelen, vooral tijdens ingrijpende gebeurtenissen zoals de dood.¹⁸⁶ Het uitvaartritueel is precies zo'n gelegenheid. Het bankenplan in *communio*-model wijst hoe dan ook in de richting van versteviging van het 'wij-gevoel' tijdens de viering.

4.3.2 Samen eten en vieren

De upgrade van de condoleance ruimte naar uitbundige koffiekamer en de realisatie van uitvaartcafés vormen een andere belangrijke schakel in de nieuwe sociale en ritueel competente rol die crematoria nastreven. Binnen de theorie van de *rite de passage*, het overgangsritueel, vormen de receptie en koffietafel de fase van re-integratie. Na de fase van afscheid nemen van de dierbare, breekt het moment aan dat de nabestaande zich moet hervinden in een nieuwe (sociale) context. Juist op het moment van grote persoonlijke crisis wordt via het condoleance ritueel en het samen eten de sociale betrokkenheid van de omringende groep mensen verstevigd en bevestigd.

Deze sociale dimensie wordt bij de herinrichting onder meer benadrukt door de plaatsing van (lange) tafels, comfortabele stoelen en zitbanken om bij aan te sluiten. Dit staat in contrast met de voorheen gebruikelijke 'staande' receptie van maximaal een half uur, die overigens ook nu nog steeds optioneel is.

Ook wordt in het koffiekamerritueel de terugkeer tot de gewone werkelijkheid vorm gegeven. Deze transitie naar het dagelijkse leven komt bij de (her)inrichting van de koffiekamers ruimtelijk tot uitdrukking door het scheppen van een laagdrempelige, profane en 'gezellige' sfeer in tegenstelling tot de meer sacrale, afgezonderde sfeer in de aula. Yarden motiveert het opwekkende kleurenpalet dan ook met het 'gevoel van opluchting en ontlasting'. Raampartijen geven onbelemmerd zicht naar buiten. In dit stadium van de uitvaart wordt hierdoor meer contact en verbinding gesuggereerd met 'de openbaarheid', het omringende terrein en het dagelijkse leven.

Een uitvaartritueel als *rite de passage* is een mix van rouwen, loslaten en het leven vieren. Het koffiekamerritueel fungeert in toenemende mate als 'feestelijke' herdenkingsborrel of -maaltijd ter nagedachtenis van de overledene. Was de keuze nog geen tien jaar geleden beperkt tot het sober aandoende kopje koffie ('bakkie troost') met plakje cake, inmiddels is het culinaire

¹⁸⁴ Dit kan gezien worden als een typisch voorbeeld van de emotionalisering van de Nederlandse samenleving. Dit betreft de maatschappelijke situatie waarin er weer volop ruimte is om in het publieke domein gevoelens te uiten. Zie: Henri Beunders, *Publieke Tranen: de drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2002).

¹⁸⁵ Lukken, *Rituelen in overvloed*, 82-83.

¹⁸⁶ Zie: Sjaak Koenis, *Het verlangen naar gemeenschap: Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling* (Amsterdam: Van Gennip, 1997).

aanbod gigantisch gestegen om aan allerlei persoonlijke wensen te voldoen.¹⁸⁷ Ten onrechte concludeert de funerair historicus H.L. Kok in 2005 dat de rouwmaaltijden tegenwoordig 'evenals alle volksgebruiken' uitstervende zijn.¹⁸⁸ Er is juist sprake van een opleving.¹⁸⁹ Of deze culinaire opleving vooral gestuurd wordt door de zakelijke belangen van de uitvaartondernemers, of dat ze spontaan ontstaan uit de behoefte van nabestaanden, laat ik hier in het midden.¹⁹⁰

4.3.3 Een uitbreiding van betekenis

De recente uitbreiding van de horecavoorzieningen met de introductie van een zogeheten 'uitvaartcafé' of 'ontmoetingslounge', toegankelijk voor mensen buiten de feitelijke uitvaart om, betekent eveneens een interessante ontwikkeling voor de Nederlandse crematoriumarchitectuur. Een breed toegankelijk uitvaartcafé is een aanvulling en alternatief op de strak ingeplande beschikbaarheid van de koffiekamer. Dit wordt als beperkend ervaren, aangezien de uitvaartplechtigheid vaak het karakter heeft van een reünie. Een uitvaartcafé beantwoordt aan de wens dat men vaak langer wil napraten dan de tijd die daarvoor gereserveerd is.

Maar een uitvaartcafé biedt daarnaast ook ruimte en onderdak aan het toenemende aantal contactmomenten, uitvaart- en herdenkingsrituelen die in en rondom het crematorium afspelen. Als laagdrempelige pleisterplaats kan ze van toegevoegde waarde zijn voor een bredere faciliterende rol van het crematorium. Te denken valt aan de contactmomenten zoals rituele activiteiten rond de asbestemming, het individueel of gezamenlijk bezoek aan de (urnen)begraafplaats, culturele activiteiten zoals het aanbod van lezingen, theater- en filmvertoningen, kunsttentoonstellingen en de jaarlijks terugkerende collectieve herdenkingsconcerten tijdens Allerzielen of Moederdag. Het feit alleen al dat momenten zoals Moederdag tegenwoordig ook in het crematorium worden gevierd (voor de overleden moeders) maakt dat het crematorium wint aan maatschappelijke betekenis.

Met deze reeks aan activiteiten verovert het crematorium (symbolische) ruimte in het publieke domein, terwijl het voorheen een vrij eendimensionaal en gesloten karakter had. Het crematorium gaat aldus op meer terreinen een rol spelen dan de individuele afscheidsceremonie alleen. Dat het crematorium zich ontwikkelt van een 'statische' afscheidsplek naar een ontmoetingsplek, zoals de directie van DELA en Crematorium Tilburg suggereren, lijkt een juiste aanname. Het crematorium manifesteert zich in toenemende mate als een dynamische 'plek' in meerdere velden, met de nadruk op her/gedenken, maar ook op cultureel en recreationeel gebied. Via een gericht aanbod van ontspanning en consumptie worden drempels geslecht en komt niet alleen het crematorium, maar ook de dood dichterbij het dagelijkse leven te staan.

¹⁸⁷ Ook bij dit onderdeel van de uitvaart staat de persoonlijkheid van de overledene, de uniciteit en zijn of haar betekenis voor de omringende leefwereld centraal in de (culinaire) keuze. Behalve de kop koffie wordt er wijn, bier of champagne geschonken om 'in karakter' te proosten op het (voorbije) leven. Uitbreiding van de menukaart komt ook tegemoet aan het multiculturele karakter van de doelgroep en de verschillende spijzen die daarbij gewenst zijn.

¹⁸⁸ Kok schrijft uitgebreid over de lange traditie van het dodenmaal die gepaard ging met uitbundige eet- en drinkpartijen in: H.L. Kok, *Thanatos: De geschiedenis van de Laatste Eer* (Heeswijk: Drukkerij Berne, 2005), 386-392.

¹⁸⁹ Een recente publicatie over het 'nieuwe' fenomeen van culinaire viering is: Jeanette Diepenbrock, *Culinaire troost: Wat eten we op een begrafenis?* (Zoetermeer: Meinema, 2011). Een publicatie over multiculturele culinaire rouwrituelen is: Johannes van Dam, *Een bele troost: Eten en rouwen op Zorgvlied* (Amstelveen: Zorgvlied, 2008).

Ook DELA publiceerde in april 2011 een receptenboekje met menu's van bekende Nederlanders waarmee zij herinnerd willen worden.

¹⁹⁰ De uitvaartindustrie heeft in Nederland een niet onbelangrijke invloed op de rituele vormgeving van de uitvaart. Over de effecten van de interactie tussen het uitvaartwezen en de klandizie, zie: Meike Heessels, "Every funeral unique in (y)our way!", in *Emotion, identity and death: Mortality across disciplines*, red. D. Davies en C. Parks, (London: Ashgate, 2011 forthcoming).

5 **Besluit**

In deze terreinverkenning is gepoogd aan te tonen dat het crematorium een plek is waarvan de rituele ruimte opnieuw wordt uitgevonden. Het crematorium profileert zich in toenemende mate als een bijzonder (spi)ritueel podium voor zowel het vieren van afscheid als aanverwante rituele (herdenkings)activiteiten.

Uit de casussen blijkt een duidelijke tendens dat eigentijdse crematoriumarchitectuur en (her)inrichting zich op een affirmatieve wijze verhouden tot de ritueel-symbolische orde. Dit betekent een ommekeer ten opzichte van de pragmatiek en de overwegend 'zakelijke neutraliteit' uit de voorgaande periode, vandaar het gebruik van de term 'metamorfose' in de scriptietitel. De ritueel-symbolische orde is geënt op de -zowel brede als diepe- verstaanshorizon van basale sacraliteit.

6 Literatuur

- Adams, M.H. en C.M. Schrauwen. *Ontwerpthema Crematie*. Delft: Publikatieburo Bouwkunde TU Delft, 1992.
- Akker, P.A.M. van den. *De dode nabij: Nieuwe rituelen na overlijden*. Tilburg: IVA, 2006.
- Ariès, Philippe. *L'homme devant la mort*. Parijs: du Seuil, 1977.
- Augé, Marc. *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso, 1995.
- Becker, Jos en Joep de Hart. *Godsdienstige veranderingen in Nederland: Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2006.
- Bernts, Ton, Gerard Dekker en Joep de Hart. *God in Nederland 1966-2006*. Kampen: Ten Have, 2007.
- Beunders, Henri. *Publieke tranen: De drijfveren van de emotiecultuur*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2002.
- Bollerey, Franziska. Voorwoord bij *Ontwerpthema Crematie*, van M.H. Adams en C.M. Schrauwen. Delft: Publikatieburo TU Delft Bouwkunde, 1992.
- Bond, Peter B. "The Celebration of Death: Some thoughts on the Design of Crematoria." *Pharos international cremation journal* 33, nr. 3 (1967), 62-66.
- Bot, Marrie. *Een Laatste Groet: Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland*. Rotterdam: Marrie Bot, 1998.
- Brown, David. *God and Enchantment of Place: Reclaiming Human Experience*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Cappers, Wim. *Vuurproef voor een grondrecht. Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie 1874 - 1999*. Zutphen: Walburg Pers, 1999.
- Cappers, Wim. "Tussen zielloos en beziel: Funeraire architectuur in historisch perspectief." In *Uitvaartcultuur als ontwerpopgave: Situering en architectuur van funeraire functies in een veranderende samenleving; een ideeënprijsvraag voor studenten*, red. Herma Hekkema, 29-58. Zwolle: Esselink Stichting, 2002.
- "Claus en Kaan: Crematorium Heimolen, Sint-Niklaas." *Bouwen met Beton*, 2010-2011, 18-23.
- "Crematorium Haarlem". Rapport uitwerkingsfase 2004.
www.tudelft.nl/live/binaries/bd30e8f3-e1e7-4bc0-9bf5-dbd427078076/doc/CREMATORIUM_HAARLEM.
- "Crematorium nieuwe stijl: Feeling Environment." *toBe Magazine* 1, 2011, 58-59.
- Dam, Johannes van. *Een hele troost: Eten en rouwen op Zorgvlied*. Amstelveen: Zorgvlied, 2008.
- Davies, Douglas J. en Lewis H. Mates, red. *Encyclopedia of Cremation*. London: Ashgate, 2005.
- Dekkers, Midas. *De vergankelijkheid*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 1997.
- Diepenbrock, Jeanette. *Culinaire troost: Wat eten we op een begrafenis?* Zoetermeer: Meinema, 2011.
- Dijkman, Henk. "Marie-José & Jan van Hekke." *Terra Architectura* 4/5, 2005, 72-74.
- Dubois, Marc. "Een serene plek voor afscheid." In *Crematorium Heimolen: Claus en Kaan Architecten*, Marc Dubois. Amsterdam: Prototype-editions.eu, 2010.
- Evans, Mathew. "The sacred: Differentiating, clarifying and extending concepts." *Review of Religious Research* 45 (2003), 32 -47.
- Franke, Irma. *Crematie in Nederland 1875 - 1955: De Vereniging voor Facultatieve Crematie en de Wet op de Lijkbezorging*. Wageningen: Stichting Matrijs, 1989.
- Grainger, Hilary J. *Death Redesigned: British crematoria - history, architecture and landscape*. Reading: Spire Books, 2005.
- Grimes, Ronald L. *Deeply into the Bone: Re-inventing Rites of Passage*. Californie: University of California Press, 2002.
- Groot, Hans de. "Tijd voor emoties." *Het Houtblad*, september 2002, 4-9.
- Heathcoate, Edwin. *Monument Builders: Modern Architecture and Death*. Chichester: Academy Editions, 1999.

- Heessels, Meike. "Mam, ik heb je thuisgebracht: Rituelen rondom asverstrooiing in Nederland." In *Rituele creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, red. Eric Venbrux, Meike Heessels en Sophie Bolt, 17-29. Zoetermeer: Meinema, 2008.
- Heessels, Meike. "Every funeral unique in (y)our way!" In *Emotion, identity and death: Mortality across disciplines*, red. D. Davies en C. Parks. London: Ashgate, 2011 forthcoming.
- Hekkema, Herma. "Uitvaartcultuur als ontwerpogave: De oesters zijn gegeten, de witte wijn is gedronken." In *Uitvaartcultuur als ontwerpogave: Situering en architectuur van funeraire functies in een veranderende samenleving: een ideeënprijsvraag voor studenten*, red. Herma Hekkema, 59-76. Zwolle: Esselink Stichting, 2002.
- Holsappel-Brons, Jorien. *Ruimte voor Stilte: Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*. Proefschrift, NSRL 10, Groningen/Tilburg, 2010.
- Hoondert, Martin. "Funeral rites and the transformation of religiosity: Exploring ritual and music in a complex context." *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 24 (2008), 51-67.
- Hulsman, R. N. en M. Hulsman. *Bouwen op de grens (deel zuid): Gids voor de funeraire architectuur in Nederland, Limburg - Noord-Brabant - Zeeland*. Rotterdam: Uitgeverij Ger Guijs, 2008.
- Jonge, Sander de. "Kerkarchitectuur na 2000: Het ontwikkelen van grensverleggende typologieën vanuit het samenspel tussen liturgie, architectuur en duurzame ontwikkeling." Proefschrift, Eindhoven/Tilburg, 2002.
- Juchtmans, Goedroen. "Van Christelijke tot basaal-sacrale rituelen in huis: Een exploratie van kerstrituelen in huis." *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 23 (2007), 25-43.
- Klaassen, Mirjam. *Final places: Geographies of death and remembrance in the Netherlands*. Proefschrift, Amsterdam: Rozenberg Publishers, 2011.
- Koenis, Sjaak. *Het verlangen naar gemeenschap: Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*. Amsterdam: Van Gennip, 1997.
- Kok, H.L. *Thanatos: De geschiedenis van de Laatste Eer*. Heeswijk: Drukkerij Berne, 2005.
- Kools, J.J. "Crematie en de Nederlandse Rooms-Katholieken: Schets van een ontwikkeling." Doctoraalscriptie Theologische faculteit Tilburg, KUB, 1989.
- Krabben, Anja. *De dood is springlevend: Beleving en praktijk van de dood in Nederland*. Den Haag: BZZTôH, 1997.
- Krabben, Anja. "Nieuwe vormen van cremeren: Bovengronds, in de open lucht, mobiel." *Doodgewoon*, 1997. http://www.uitvaart.nl/page_215.html.
- Leeuw, Kitty de. *Leven met de dood: 25 jaar Crematorium voor Tilburg en Omstreken*. Tilburg: Gianotten, 2009.
- Lukken, Gerard. *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur*. Baarn: Gooi en Sticht, 1999.
- Lukken, Gerard. "Een barmhartige kerk? Spanningsvelden in de uitvaartliturgie." *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 21 (2005), 159-194.
- Lukken, Gerard. "Betekenislagen van het kerkgebouw: Een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek." *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 24 (2008), 117-138.
- LVC. "Crematiepercentage in 2010 naar 57%." <http://www.lvc-online.nl/actueel-details/crematiepercentage-in-2010-naar-57>
- Mulder, André. *Geloven in crematieliturgie: Een pastoraalliturgisch onderzoek naar hedendaagse crematieliturgie in een rooms-katholieke context*. Baarn: Gooi en Sticht, 2000.
- Mulder, André. "Hermeneutiek en dodenliturgie met en zonder kerk." *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 25 (2009), 109-124.
- Polspoel, Arthur. "De pastorale betekenis van de uitvaart in een geseculariseerde samenleving." In *Vaarwel: Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*, red. Louis van Tongeren, 127-143. Kampen: Gooi en Sticht, 2007.
- Post, P., A. Nugteren en H. Zondag. *Rituelen na Rampen: Verkenning van een opkomend repertoire*. Kampen: Gooi en Sticht, 2002.
- Post, Paul. *Voorbij het kerkgebouw: De speelruimte van een ander sacraal domein*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne, 2010.

- Post, Paul, Arie L. Molendijk en Justin E.A. Kroesen, red. *Sacred places in modern western culture*. Leuven/Paris/Walpole MA: Peeters, 2011.
- Rebel, Annette. "Een crematorium dat troost biedt." *Uitvaart* 12/2008, 12-13.
- Slessor, Catherine. "Heimolen Crematorium by Claus en Kaan Architecten, Sint-Niklaas, Belgium". *The Architectural Review*, 01-04-2009.
- Tongeren, Louis van, red. *Vaarwel: Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*. Kampen: Gooi en Sticht, 2007.
- Tonnaer, Judith. *Bomen voor het leven: Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel voor overleden kankerpatienten*. Proefschrift, NSRL 11, Groningen/Tilburg: 2010.
- Turner, Harold W. *From Temple to Meeting House: The Phenomenology and Theology of Places of Worship*. Den Haag: Mouton Publishers, 1979.
- Venbrux, Eric, Meike Heessels en Sophie Bolt, red. *Rituele creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*. Zoetermeer: Meinema, 2008.
- Vorstenbosch, José. "Crematoria krijgen kleur." *Uitvaart*, 12/2010, 12-13.
- "Weervast stalen gevel verhuult alledaagse constructie." *Bouwen met staal* 197, 08/2007, 30-35.
- Weijzen, Marjon. "Mee naar de oven." *Dagblad Trouw*, 16 april 2008.
- Weustink, Eric. "Alle ruimte voor emotie." *Inside information* 5, 2005, 24-25.